

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Pedagogická fakulta

Bakalářská práce

Využití arteterapie při práci s pěstounskými rodinami

Mgr. Pavel Kopta

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Pedagogická fakulta

Ateliér arteterapie

Bakalářská práce

Využití arteterapie při práci s pěstounskými rodinami

Mgr. Pavel Kopta

Studijní program: Psychologie

Studijní obor: Arteterapie

Vedoucí bakalářské práce: PhDr. Rostislav Nesnídal

Konzultant: PaedDr. Evžen Perout

Čestné prohlášení:

Prohlašuji, že jsem uvedenou bakalářskou práci vypracoval samostatně s využitím uvedené literatury.

Ve Kdyni 23.4. 2007

Mgr. Pavel Kopta

.....

Poděkování:

Chtěl bych poděkovat za pomoc a vedení při práci PhDr. R. Nesnídalovi jako vedoucímu této bakalářské práce a PaedDr. E. Peroutovi za konzultace a metodické připomínky k výtvarné tvorbě klientů. Dále chci poděkovat rodině pěstounů za vstřícnost, která mi umožnila práci v jejich rodině, a nadačnímu fondu Rozum a Cít, jež mi kontakt s touto i dalšími rodinami zprostředkoval.. V neposlední řadě bych chtěl poděkovat své manželce Nadě a dceři Nikole za trpělivost a podporu nejen při psaní této práce, ale i v průběhu celého studia arteterapie.

1. Úvod	5
2. O rodině a náhradní rodinné péči	6
2.1 Rodina	6
2.1.1 Funkce rodiny	6
2.1.2. Vymezení pojmu „zdravá rodina“	8
2.1.3. Historické proměny rodiny, změny výchovných stylů západoevropských rodinách	8
2.2 Náhradní rodinná péče	11
2.2.1. Historie NRP	11
2.2.2. Současnost NRP v České republice	12
3. Začlenění dítěte do náhradní rodiny	16
3.1 Vztahové konstelace	17
3.1.1. Rodičovská dyáda	17
3.1.2. Sourozenecké konstelace	21
4. Možnosti a teoretická východiska arteterapie při práci v pěstounské rodině	22
4.1. Vymezení pojmu arteterapie, historie	22
4.2. Teoretická východiska a cíle arteterapie	23
4.3 Ontogeneze výtvarného projevu	25
5. Metody arteterapeutické práce v pěstounské rodině	29
6. Praktická část	31
6.1 Rodinná anamnéza	31
6.2 Metodika práce v konkrétní rodině	36
6.3 Stanovení problému	37
6.4. Arteterapeutická tvorba a kazuistika jednotlivých členů rodiny (výběr z tvorby)	37
6.4.1. Zdeňka	37
6.4.2. Anna	41
6.4.3. Srovnání zkoušky barvové preference sester	44
6.4.4. Andreas	44
6.4.5. Petr	49
6.4.6. Daniel	50
6.4.7. Matka	51
6.5. Rodinná prognóza	51
7. Diskuze	53
8. Závěr	56
9. Literatura	58
10. Cizojazyčné resumé	60
11. Přílohy	61

1.Úvod

Téma využití arteterapie při práci s pěstounskými rodinami jsem si nevybral náhodně. Již během studia jsem začal spolupracovat s nadačním fondem a občanským sdružením Rozum a Cít, který se zabývá podporou rodin s dětmi v pěstounské péči. Spolupráce začala víkendovými výtvarnými dílnami, během nichž se rodiny seznamovaly s výtvarnými technikami využívanými arteterapií a s jejími teoretickými základy. V průběhu těchto setkání jsem si uvědomil obrovský potenciál, který arteterapie nabízí právě tomuto typu klientely. Děti pracovaly s nadšením, ačkoliv řada z nich neměla příliš vřelý vztah k výtvarné výchově ve škole, a také rodiče měli značný zájem o arteterapii a samy cítily možnosti, které jim nabízí. Víkendy byly ale krátké a práce probíhala tak, že první den jsem pracoval spolu s asistentkou s dětmi a aktivně jsme tvořili, zatímco rodiče měli program s pracovníci občanského sdružení. Druhý den pracovaly děti dle mého metodického pokynu s asistentkou a já jsem komentoval rodičům dětské výtvary z předchozího dne. Společně jsme nad obrázky či plastikami diskutovali a hledali souvislosti s problematickými oblastmi projevu a chování určitého dítěte v dané rodině. Často docházelo k překvapivým odhalením motivů řady kritických situací v rodině nebo se jen potvrzovaly závěry, ke kterým rodiče došli sami. Společně jsme se pak domlouvali na další možné práci s výtvarným projevem dětí svěřených do jejich pěstounské péče.

Na výtvarných dílnách jsem si uvědomil možnosti arteterapie při práci s pěstouny a jejich širokými rodinami, další fáze mé spolupráce s nadačním fondem směřovala tedy k delšímu arteterapeutickému působení v jednotlivých rodinách. Začali jsme pořádat prázdninové čtyřdenní pobyty zhruba tří rodin (často těch, které již měly úvodní setkání za sebou), během nichž pokračovala další práce s dětmi i s rodiči. Informace, zážitky a často i značný pozitivní posun některých problémových vlastností, které si rodiče i děti odnesli z těchto pobytů, byly značné a řada rodin projevila zájem o dlouhodobou spolupráci s arteterapeutem.

Proto jsem si vybral k dlouhodobé spolupráci pěstounskou rodinu Š., kteří bydlí nedaleko od mého bydliště a jejichž děti začaly zároveň v průběhu mé spolupráce s rodinou navštěvovat základní školu, na které působím. Ve své bakalářské práci jsem se zaměřil na vztahové záležitosti v této rodině, především na problematiku změny rodinného klimatu po příchodu nového sourozeneckého páru. Detailně jsem se věnoval vztahům mezi biologickou dcerou (14 let) a její novou „sestrou“ v pěstounské péči stejného věku.

2. O rodině a náhradní rodinné péči

V této části práce krátce pojednám o funkci a významu rodiny, jednotlivých členů rodiny, zmíním s tímto tématem související důležitost a význam kvality rané interakce (nejčastěji s matkou). Dále se budu krátce věnovat vývoji a formám náhradní rodinné péče obecně, poté se zaměřím na situaci v ČR, a to konkrétně na situaci v oblasti pěstounské péče.

2.1 Rodina

2.1.1 Funkce rodiny

Člověk je bezpochyby sociálním tvorem a je již biologicky „předurčen“ žít ve společenství příslušníků svého druhu. Život v izolaci je pro lidského jedince velmi deprivující (vždyť mezi nejtěžší tresty společnosti patří právě izolace v samovazbě), a tak již od narození existují mechanismy, které umožňují navázání kontaktu s ostatními, jsou životně důležité a patří mezi faktory umožňující přežití (vrozené reflexy a instinkty). Nechci se zde zabývat sociobiologickými aspekty lidského života, pouze se chci opřít o fakt, že člověk ke svému zdárnému vývoji a spokojenému životu potřebuje žít ve společnosti.

Základem jakéhokoliv lidského společenství je již od pradávky historie rodina. Rodina jako funkční jednotka navzájem spojená těsnými citovými svazky opřenými o genetickou příbuznost je navenek ještě upevňována a ovlivňována potřebami obecně společenskými. Rodina je základem většího společenství, neboť dobře fungující rodina umožňuje bezproblémový chod společnosti. Rodina a společnost se vyvíjí ve vzájemných interakcích, kterými se navzájem ovlivňují a formují.

Rodina funguje v plném rozsahu a je funkčním systémem jen tehdy, když uspokojuje potřeby a požadavky každého jejího člena a zároveň účinně reflektuje požadavky aktuální společnosti.

V současné době plní především následující základní funkce:

- *Biologicko – reprodukční* – má zabezpečit udržení kontinuity lidské společnosti počtím, zrozením a výchovou nového jedince.
- *Ekonomicko – zabezpečovací* – tato funkce se nevztahuje pouze na dítě, ale na všechny její členy. V minulosti byla důležitou výrobní složka rodiny, naproti tomu dnes má převahu její složka spotřební. Tedy časté vnímání rodiny jako jednotky závislé na výrobní produkci společnosti. I dnešní rodina udržuje určité prvky výroby v rámci své vnitřní činnosti a podílí se tak na jejím hmotném zabezpečení (úklid, příprava pokrmů, činnosti, jež nejsou koníčkem, ale nutností – opravy atd...). Zabezpečovací funkce se však netýká jen materiální oblasti, hraje také důležitou roli v oblasti sociální, duševní a duchovní.

- *Emociální* – jelikož stabilita moderní rodiny tkví více na vnitřních vztazích než na vnějších vazbách, stává se tato funkce zvláště významnou. Emocionální funkce jsou vázány na zralého odpovědného člověka, pro něhož je citový vztah základem trvalé rodinné jistoty a ne chvilkovým rozmarem. Emocionalita se stává nejvýraznějším prvkem koheze rodiny a je důležitá pro dospělé i pro děti, i když v jiné podobě. Pro dítě je rodina místem hlubokých, trvalých citových vztahů a pokud tyto vztahy takové nejsou, dochází k nefunkčnosti rodiny se silným negativním vlivem na dítě, ale i na dospělé.
- *Socializačně – výchovná* – tato funkce se odvíjí od předchozí a zabezpečuje společenskou kontinuitu. Spočívá v opravdovém zájmu o dítě, v zabezpečení kvalitní péče o ně, v jeho výchově, v porozumění jeho požadavkům a zvláštnostem. Opírá se o poznání všech potřeb dítěte, které je třeba s plným nasazením uspokojovat a rozvíjet. Přitom je třeba vždy prosazovat jeho nejlepší zájem a prospěch, ochraňovat jej před nepříznivými situacemi a učit je samostatnosti při jejich překonávání. Těžiště těchto snah je zakotveno v Úmluvě o právech dítěte.

Rodina jako základní článek společnosti je zárukou její kontinuity a přenosu kulturních hodnot. Lze se domnívat, že vztah rodič – dítě je základním společenským vztahem, navzdory významným tendencím projevujícím se na úrovni makrosystémů, jako jsou aktuální globalizační tendence. Rodina jako jeden z klíčových socializačních činitelů je významným prostředím ovlivňujícím vývoj všech jedinců, kteří jsou jejími členy, je to prostředí, které v různých obměnách (rodina původní, rodina, kterou si jedinec sám zakládá, rodina širší, nukleární, dysfunkční...) ovlivňuje formování osobnosti jedince. Jedním z možných pohledů na „formování jednotlivce společností“ je obecně přijímaný názor, že je jednatel procesem socializace jakoby včleňován do celku. Rodina mu předává modely chování, poskytuje mu identifikační vzory, učí ho reagovat žádoucím či nežádoucím způsobem v procesu interakce a umožňuje mu též praktické ověřování získaných dovedností. Působí jako regulátor chování jedince a poskytuje jedinci společensky žádoucí normy. Cílem takovéto socializace by měl být integrovaný jedinec schopný rozumět společnosti, ve které žije, čerpat z ní, ale současně jí být přínosem, obohacovat a rozvíjet ji svou existencí. Zároveň se plně socializovaný jedinec postupnými krůčky osamostatňuje – nejprve se vyprostí z plné závislosti na matce, dále z fyzické závislosti a podpory širší rodiny, z emocionálního přístavu a zázemí rodiny, z pomoci institucí při cestě za poznáváním světa, z vazby na původní rodinu v době dospívání, z potřeby společenského přijetí a uznání v době silné vázanosti na vrstevníky, až

dospěje do fáze, kdy je schopen být sám sebou, rozumět si, vnímat sebe, svůj život, okolí, společnost s jakýmsi filozofickým přesahem.

V procesu socializace tedy dochází k formování současně sebe sama jako samostatné osobnosti a současně sebe jako představitele společnosti a nositele její kultury. (Šulová, 2004).

H. Papoušek dokonce přichází s termínem didaktické interakce mezi rodičem a dítětem v raném věku, který se projevuje schopností rodičů adekvátně dávkovat výchovné působení stimuly a požadavky v závislosti na vývojových pokrocích, vyspělosti a předpokladech dětí. (Papoušek, 1997).

2.1.2. Vymezení pojmu „zdravá rodina“

V souvislosti s touto problematikou považuji za důležité vymezení pojmu „zdravá rodina“. Za zdravou je považována rodina soudržná, respektující však autonomii každého jednotlivce. Zdravá rodina umožňuje samostatnost, osobní zodpovědnost, nezávislost v myšlení a hodnocení. Zároveň ale poskytuje pocit emoční blízkosti, sounáležitosti a vzájemnosti. Důležitá je rodinná adaptabilita a schopnost kreativně řešit vzniklé situace, které přináší život, reagovat na ně adekvátně, měnit rodinnou strukturu, vztahy rolí a pravidel. Kromě tvořivosti se v tomto smyslu jeví jako velmi důležité vyjadřování podpory, zájmu a zaujetí při společných rozhovorech či činnosti. Též je důležitá stabilita systému. Zkrátka platí – „přes všechny změny jsme to stále my“ (Šulová in: Výrost, Slaměník, 1998).

2.1.3. Historické proměny rodiny, změny výchovných stylů západoevropských rodinách

Funkce rodiny jsou tedy jednoznačně spojeny s vývojem společnosti. Pro lepší orientaci je třeba věnovat pozornost krátkém ohlédnutí do historie. Vzhledem k tématu práce se nebudu vracet do neolitu (i když i tam pravděpodobně existovalo osvojení cizího dítěte), ale vrátím se na přelom 18. a 19. století a budu pokračovat do současnosti. Během této historicky nedlouhé doby došlo k významným proměnám rodina a to jak ve smyslu kvantitativním, tak kvalitativním.

Patriarchální rodina

Je vždy vícegenerační (3 – 4 generace), široká. Funkce odrážejí požadavky tehdejší společnosti a jsou především ekonomického a výchovného charakteru. Jedinec nemusel prakticky po celý život opustit široký rodinný kruh. Byla rodinou monogamní s výraznou dominancí otce – tedy patriarchální (u nás převládá až do roku 1949).

Její ekonomická aktivita byla výrazná, především ve výrobní oblasti, do které byli zapojeni všichni rodinní příslušníci. Typická selská rodina té doby vyráběla v podstatě vše, co potřebovala k životu a co nespotřebovala, směňovala dál. Při tom uspokojovala alespoň v bazální podobě potřeby svých členů. Z těchto důvodů byla patriarchální rodina velmi stabilní. Usměrnování reprodukce se opíralo především o rodinnou posloupnost majetku. Emocionální složka takovéto rodiny byla však chudá a byla do značné míry podřízena složce ekonomické. V sociální oblasti se ale dokázala o své „nemohoucí“ členy (malé děti, zdravotně postižené, staré) v dostatečné míře postarat.

Nároky na vzdělání byly nízké (stoupaly až s rozvojem industrializace) a přípravu na společenské uplatnění uměla rodina zajistit z větší části sama. Reprodukce patriarchální rodiny byla živelná, antikoncepční praktiky nebyly ještě využívány a porodnost byla vysoká. Vysoká byla ale také úmrtnost dětí do věku deseti let. Přirozený přírůstek byl také vysoký – více než 1%. Tato forma populačního procesu spjatá s patriarchální společností se často označuje jako „demografické plýtvání“ (velká porodnost x velká dětské úmrtnost) a nepřímo svědčí o nízké hodnotě dětí v tehdejší společnosti.

Nukleární rodina

Tento typ rodiny je spjat s rychlou přeměnou moderní společnosti. Na rodinu jsou kladeny postupně nové nároky a požadavky ve formě flexibilitnosti, pracovního vytížení, emancipace žen. Do života rodiny vstupují stále větší měrou i globální problémy lidstva – přelidnění, omezenost neobnovitelných zdrojů přírodních surovin, energetická krize, znečištění ovzduší a vody atd... Společnost má ale i pozitivní vlivy na funkci rodiny – antikoncepce, asistovaná reprodukce, vyspělá medicína, informační a komunikační technologie, důraz na vzdělání, nárůst demokracie ve společnosti.

Všechny tyto vlivy a řada dalších působily na formování rodiny a především demokratizace společnosti vedla zvolna, ale důsledně k přeměně patriarchální rodiny směrem k egaliární nebo též nukleární rodině. Odchodem muže a posléze i ženy za prací mimo rodinu se stala tato závislou na fungování celé společnosti. Nejlépe to charakterizuje život dnešní rodiny ve velkém městě, kde je odkázána prakticky ve všech směrech zajištění svého života na organizaci a příslušné aktivity ve společnosti.

Tyto změny přinesly značnou redukci velikosti rodiny, a to jak co do počtu generací (většinou 2), tak co do počtu jejích členů. Proto nukleární rodinu tvoří většinou jen rodiče a jejich děti nebo jen rodič s dítětem. Rodí se méně dětí ale více jich přežívá (často s nějakým

postižením). Rodinné vztahy jsou mezi všemi členy jsou demokratičtější, ale mnohdy také nestabilnější neboť jsou více založeny na osobní zodpovědnosti jedince.

Sociální aspekty nukleární rodiny se také přesouvají na společnost, neboť jejich realizace v malém prostoru a v malé rodině je velmi problematická a často nemožná. Proto se sociální péče o postižené, opuštěné, staré či jinak handicapované občany přesouvá do státem zřizovaných zařízení nebo se jí ujímají různá občanská sdružení a další neziskové organizace.

Aktuální charakteristické znaky současné rodiny (Šulová, 2005)

- zvýšená orientovanost na jedince oproti celku. Do popředí zájmu se dostává hledání osobního pocitu štěstí, harmonie, smyslu života. Do pozadí je odsouvána tendence sociology nazývaná „dítěcentrismus“, která je dosud charakteristická pro lokality s menší materiální stabilitou.
- chybí očekávání trvalosti vztahu, objevuje se mnoho alternativ partnerského soužití, které akcentují osobní svobodu, možnost vztah ukončit, neuplatňování vzájemných závazků ani zodpovědnosti ke členům rodiny,
- nastává odsouvání rodičovství do pozdějšího věku,
- za obvyklou je považována předmanželská zkušenost v oblasti sexu,
- jsou stírány rozdíly mezi specifickostí ženské a mužské role,
- často dochází k omezování bezprostředních kontaktů mezi partnery i mezi dětmi a rodiči následkem celkového životního způsobu, tempa a hodnot,
- výchovné působení rodičů je nahrazováno institucemi a dalšími celospolečenskými socializačními vlivy,
- činnosti dříve zajišťované rodinou zajišťuje náhradním způsobem společnost,
- přímé kontakty udržují obvykle pouze 2 generace (rodiče, děti), soužití širší rodiny je vzácností.

Mezi výrazné trendy zaznamenané Populačním vývojem ČR od roku 2001 patří nízká úroveň sňatečnosti, zvyšování věkového průměru při uzavírání sňatku (blížíme se západoevropským zemím), narůstá průměrný věk matek, roste počet dětí narozených mimo manželství, nejvyšší úroveň plodnosti je ve skupině žen ve věku 25-29 let, rozvodovost stagnuje na vysokém stupni, z uzavřených manželství končilo rozvodem 43 % v roce 2000, v roce 2006 48 %. Po sedmnácti letech došlo k zastavení poklesu počtu **potratů** – jejich celkový počet v roce 2006 dosáhl stejně jako v předchozím roce hodnoty 40,0 tisíce. Mění se však struktura potratů; zatímco počet samovolných potratů vzrostl o 1,1 tisíce na 13,3 tisíce, počet umělých přerušení těhotenství klesl o 1,1

tisíce na 25,4 tisíce (z toho 77 % činily miniinterruptce). Kromě toho bylo ukončeno 1,3 tisíce mimoděložních těhotenství. Úroveň úhrnné potratovosti v roce 2006 činila 0,53 potratu na jednu ženu, úroveň úhrnné umělé potratovosti dosahovala hodnoty 0,34. (Populační vývoj ČR, srovnání let 2000 - 2006).

2.2 Náhradní rodinná péče

2.2.1. Historie NRP

Přijetí cizího dítěte za vlastní, upravené dnešním právním řádem, má ve své dávné historii zřejmě jednu zřetelnou tendenci hluboce zabudovanou do biopsychické výbavy, s níž lidský rod vstupuje na vývojovou scénu – totiž schopnost chránit nejen své vlastní dítě, nýbrž jakékoliv dítě – schopnost přijmout nejen své vlastní dítě, nýbrž i dítě cizí a pečovat o ně (Matějček 1999). V živočišné říši se tímto typem chování sice setkáváme také, ale jedná se spíše o výjimečné případy, které se svou četností a kvalitou nedají s lidským přístupem srovnávat. Vysvětlení tohoto chování je celá řada a není tématem této práce, jen jsem chtěl poukázat na hluboce zakořeněný typ tohoto chování.

Tendence osvojovat cizí děti je tady stará jako lidstvo samo, vývoj adopce sleduje zhruba vývoj evropské společnosti a dá se rozdělit do několika fází (Vodák 1967), které popíšu jen stručně.

Starověký Řím – prioritní je zájem osvojitele. Adopce se praktikuje ve vyšších společenských kruzích, především k zajištění kontinuity rodového majetku či jména.

Středověk a novověk do 18. století – křesťanství vneslo do postoje k dětem zásadní obrát a dovolává se pro ně milosrdenství. Tato cesta byla dlouhá a trvalo staletí než se dostala do společenské praxe – nejčastěji ve formě nalezinců a útulků pro opuštěné děti. Formálně adoptuje děti jen šlechta, když hledá společenský status pro své levobočky nebo bezdětní hledají zajistit kontinuitu rodu. Prostý lid se ujímá dětí většinou ze ziskných důvodů – pro lacinou pracovní sílu.

Doba osvícenství – nalezince (s tornou pro nechtěné novorozence – předchůdce dnešních baby boxů) se stávají obecnou potřebou. Jsou logickým projevem nastupujícího racionalismu ve filosofii, ekonomice a také v sociální politice té doby. Přešla Velká francouzská revoluce, vznikly Spojené státy americké a vyhlásily svou demokratickou ústavu. Mluví se o právech člověka, o rovnosti před zákonem a podobně. Všechny tyto představy jsou i ideovým základem nových sirotčinců, které představují pokročilejší formu ústavní péče. Důraz se přesouvá ze záchrany dítěte na jeho výchovu řádnou, zdravou, přírodní, pracovní a společnosti užitečnou. Císař Napoleon po bitvě u Slavkova vyhlásil „státní“ adopci dětí

padlých vojáků. Osvojením se také řešil jako v dřívějších dobách osud nemanželských dětí. Nalezince zachraňovaly nemanželské děti a děti narozené v zemských nemocnicích či věznicích před časnou smrtí. Nechránily je však před pozdějším nebezpečím infekčních nemocí, špatnou hygienou a psychickou deprivací – úmrtnost do věku deseti let byla hrozivá 70% - 80 %. Byla obecná tendence zdravé děti co nejdříve předat pěstounce, která byla zároveň kojnou a byla placena, nebo přímo k osvojení.

Období první republiky – přišlo s přílivem sirotek po první světové válce a se vznikem samostatného Československého státu. Ke slovu přichází pedagogika, psychologie, dětské lékařství a začíná se interdisciplinární věda o dítěti – pedologie. Výchova dětí se „demokratizuje“ a kromě zájmu osvojitelů se začíná klást větší důraz i na blaho dítěte. Ochrana dítěte se v nové republice stává i jakýmsi nepsaným celonárodním programem, který se odrazil i v právních předpisech.

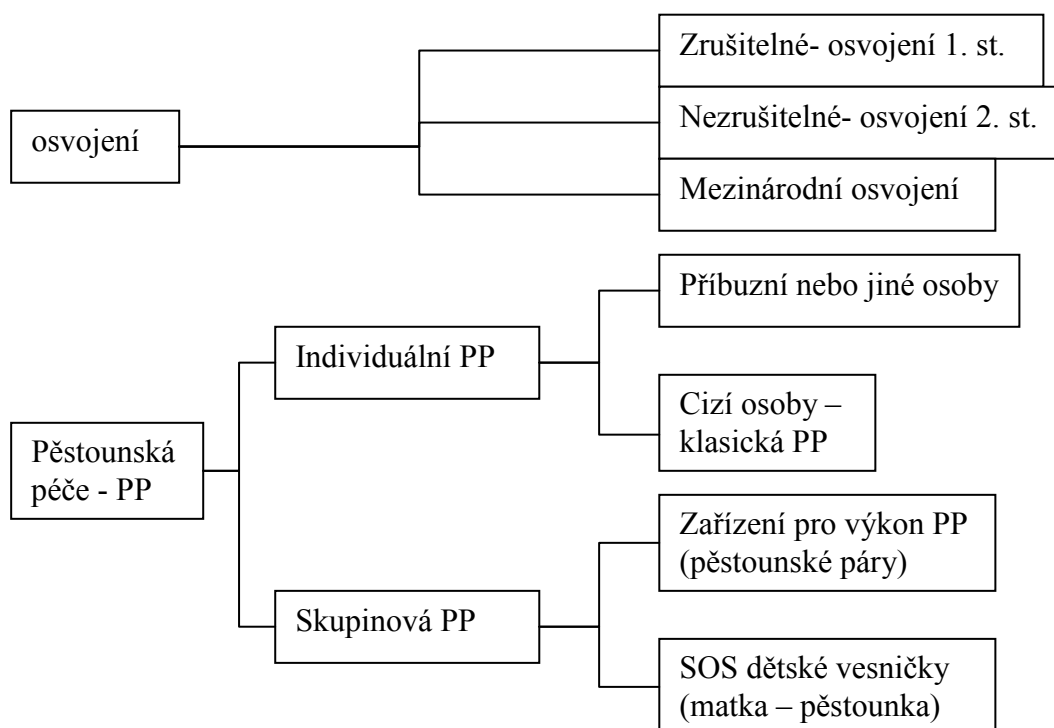
Období po II. světové válce – s převratem v roce 1948 se „převrátil“ i systém péče o opuštěné děti. V souladu s dobou nastal věk ústavní kolektivní výchovy a péče na úkor rodinné výchovy. Idea kvalitní ústavní péče nebyla zcela špatná, ale pokud byla péčí dominantní vedla spíše k ústavní deprivaci dětí i vzhledem k její pochybné kvalitě. V roce 1950 byla zrušena na celých 23 let pěstounská péče, kromě péče příbuzenské. Až v roce 1963 byla novým zákonem o rodině uvedena rodina opět na první místo a otevřela se tak perspektiva k adopcím, pěstounské péči a dalším formám náhradní péče o dítě.

2.2.2. Současnost NRP v České republice

Slovo „adopce“ znamenalo původně „vyvolit“, tedy děti byly svými novými rodiči vyvoleny. Dnes je tomu jinak, rodiče jsou vybíráni pro opuštěné dítě. Podle našeho zákona o rodině z.č. 94/1963 Sb., z.č. 132/1982 Sb., z.č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře, z.č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, za každé dítě zodpovídá jeho zákonný zástupce, zpravidla jeho rodiče. Pokud však dítě nemá alespoň v jednom rodiči zákonného zástupce, je mu ustanoven opatrovník, který je zastupuje

Právě proto je role těch, kteří zastupují děti, jež nemohou vyrůstat ve vlastní rodině, velice důležitým a nelehkým úkolem. Je proto nutné spolupracovat se soudy, odděleními péče o dítě, kojeneckými ústavy, dětskými domovy, psychologickými poradnami a dalšími institucemi, které hájí zájmy opuštěných dětí. Cílem jejich snažení by mělo být především zajistit opuštěným dětem život v prostředí, které se nejvíce rodině přibližuje, a tím je rodina adoptivní či pěstounská.

Systém náhradní rodinné péče v současné ČR je znázorněn na následujícím schématu.

Adopce (osvojení)

(Zákon o rodině č. 94/1963 Sb. a z.č. 132/1982 Sb.)

Při osvojení přijímají manželé či jednotlivci za vlastní opuštěné dítě a mají k němu stejná práva i povinnosti, jakoby byli jeho rodiči. Osvojením vzniká mezi osvojitelem a dítětem vztah jako mezi biologickými rodiči a vlastními dětmi. Zároveň dítě získává příjmení nových rodičů. Vztah mezi dítětem a příbuznými osvojitelů je tedy příbuzenský. Osvojit lze pouze dítě nezletilé. O osvojení rozhoduje soud a před jeho rozhodnutím musí uplynout nejméně tři měsíce, po které zájemce o dítě pečuje zcela na své náklady.

1. „**Zrušitelná**“ adopce, tj. adopce 1. stupně (prosté osvojení), je péče, kdy přecházejí práva a povinnosti rodičů na osvojitele, ale v rodném listu dítěte zůstávají uvedeni původní rodiče dítěte. prosté osvojení lze zrušit. Vzájemná práva a povinnosti mezi osvojencem a původní rodinou osvojením zanikají. Tento typ osvojení je využíván, respektive je podmínkou, v

případě přijetí dítěte mladšího jednoho roku, neboť nezrušitelně osvojit lze pouze dítě starší jednoho roku.

2. „**Nezrušitelná**“ **adopce**, tj. adopce 2. stupně je v praxi častěji využívána a od prosté adopce se odlišuje tím, že osvojitelé jsou zapsáni do rodného listu dítěte namísto rodičů. Toto osvojení nelze zrušit. Osvojit dítě může manželská dvojice, manžel(ka) rodiče dítěte nebo jedinec. Osvojení jedincem je podle zákona možné v případě, že je předpoklad, že toto osvojení bude plnit svoje společenské poslání.

3. **Mezinárodní adopce**, tato forma náhradní rodinné péče je možným řešením v případě, že se pro dítě nedaří najít náhradní rodinu v zemi původu. Mezinárodní osvojení je upraveno *Úmluvou o ochraně dětí a spolupráci při mezinárodním osvojení*, kterou vypracovala a přijala Haagská konference mezinárodního práva soukromého 29.5. 1993. V ČR vstoupila tato úmluva v platnost 1.6. 2000 a spolu se zákonem č. 359/1999 Sb., o sociálně.právní ochraně dětí, umožňuje osvojení dětí do ciziny a z ciziny. O osvojení rozhoduje soud.

Pěstounská péče

(Zákon o rodině č. 94/1963 Sb. a z.č. 359/1999 Sb.)

Pěstounská péče je zvláštní formou státem řízené a kontrolované náhradní rodinné výchovy, která zajišťuje dostatečné hmotné zabezpečení dítěte i přiměřenou odměnu těm, kteří se ho ujali. Dítě se svěruje do péče jedince nebo manželské dvojice. Pěstouni mají právo rozhodovat o běžných věcech dítěte, k výkonu mimořádných záležitostí žádají souhlas rodičů, případně rozhodnutí za ně vydává soud. O svěření dítěte do pěstounské péče rozhoduje soud. Pěstounská péče vzniká rozhodnutím soudu a zaniká uplynutím 18 let. pěstounská péče může být také zrušena v době jejího trvání rozhodnutím soudu (viz zákon o pěstounské péči).

V případě svěření dítěte do této péče není zásadně vyloučen styk původních rodičů s dítětem. Rozhodování o nejdůležitějších otázkách (např. o volbě povolání, cestování dítěte do zahraničí apod.) zůstává vyhrazeno pokrevním rodičům, pokud nejsou zbaveni rodičovských práv. Pěstoun tedy není zákonným zástupcem dítěte.

Je-li dítě svěreno do pěstounské péče ve věku, kdy je schopno posoudit její obsah, má být zajištěno také jeho vyjádření. V praxi se uplatňují dva typy pěstounské péče - skupinová a individuální.

Skupinová pěstounská péče je dvojího typu.

Známostou formou jsou **SOS dětské vesničky**, které vznikaly v 60. letech a představují formu jakési komunity a je alternativou k péči ústavní. V čele každé rodiny v SOS vesničky je „matka pěstounka“, která pracuje na základě pracovní smlouvy s institucí, jež vesničku zřídila. Matky má k ruce ještě asistentku „tetu“, která jí s péčí pomáhá. Sporným bodem těchto zařízení je chybějící mužský prvek. Na druhou stranu je třeba dodat, že se jedná o značně stabilní typ „umělé rodiny“, kde nehrozí manželské neshody či rozvod. SOS vesničky svou koncepcí navazují na úspěšné předválečné pěstounské kolonie.

Druhým typem jsou **zařízení pro výkon pěstounské péče**, zřízená příslušným okresním nebo dnes krajským úřadem. V čele stojí manželský pár, který má často v péči několik dětí často včetně vlastních. Svým charakterem se tyto rodiny podobají klasickým velkým rodinám, které byly běžné ještě v 1. polovině 20. století. Mnohdy tato forma jakoby splývá s individuální pěstounskou péčí pokud je v rodině více dětí, ale liší se právě úředním zřízením.

Oba typy péče mají svá specifika, výhody i nevýhody. Nejvýznamnějším pozitivem je velikost rodiny, která umožňuje dětem velký počet interakcí a vztahů. Větší počet dětí neumožňuje silnější upnutí pěstouna na některé dítě (v pozitivním i negativním smyslu). Nevýhodou může být silnější tendence k izolaci od běžného prostředí, kdy si taková rodina žije vlastním životem a pravidly, což může vést k určité sociální izolovanosti členů rodiny.

Individuální pěstounská péče probíhá v běžném rodinném prostředí, bývá označována za **klasickou** a jedná se o velice rozšířenou formu pěstounské péče. Taková rodina kopíruje běžný stav v populaci svou velikostí, bydlením i životním stylem, pokud si nevezme do péče větší počty dětí – většinou sourozenců, pak charakterem splývá se zařízením pro výkon pěstounské péče, ale není zřizována příslušným úřadem.

Další formou náhradní rodinné péče je, kdy je dítěti ustanoven **poručník**. Důvodem pro ustanovení opatrovníka jsou okolnosti, kdy rodiče zemřeli nebo jsou zbaveni rodičovských práv či nemají způsobilost k právním úkonům a není tedy, kdo by dítě zastupoval a spravoval jeho záležitosti. Zákon stanoví rozsah práv a povinností poručníka k dítěti v oblastech výchovy, zastupování dítěte a správy majetku. Výkon této funkce je pod pravidelným dohledem soudu a poručník informuje soud pravidelně, zpravidla jednou ročně.

Podobnou formu jako poručník má také *opatrovník*, kterého opět ustavuje soud, ale není zákonným zástupcem dítěte a nahrazuje tak rodiče pouze dílčím způsobem a v omezeném rozsahu.

3. Začlenění dítěte do náhradní rodiny

Začlenění z různých důvodů opuštěného dítěte či dětí (většinou sourozenců) do nové náhradní rodiny je vždy složité a má řadu aspektů a okolností.

Prvotním aspektem je vždy pohled legislativní, protože o adopci můžeme uvažovat jedině v případech, kdy s osvojením (adopcí) dítěte *souhlasí zákonní zástupci*, nebo pokud soud vysloví tzv. *kvalifikovaný nezájem* - tj. pokud rodiče neprojevovali o dítě po dobu nejméně šesti měsíců opravdový zájem nebo když po dobu nejméně dvou měsíců po narození neprojevili o dítě žádný zájem, ačkoliv jim v tom nebránila žádná závažná překážka (pak není třeba souhlasu rodičů). Poslední možností, kdy lze dítě osvojit, je situace, kdy byli rodiče zbaveni rodičovské zodpovědnosti a tím došlo k právnímu „uvolnění“ dítěte. Tento postup připadá v úvahu zejména v případech, kdy rodiče zneužívají svých rodičovských práv (týrají dítě, ohrožují jeho zdravý vývoj apod.) nebo závažným způsobem zanedbávají své povinnosti vůči dítěti. Pokud nedošlo k některému z těchto případů lze uvažovat jen o různých formách pěstounské péče viz. výše.

Dalšími hledisky jsou pak věk, zdravotní stav, mentální postižení nebo příslušnost k jinému etniku. Pro adopci jsou v rámci těchto hledisek preferovány děti co nejmladší (pokud možno ihned po narození), zdravé, bez mentálního postižení a našeho etnika. Děti, jež vyžadují vzhledem k věku či jiným handicapům trvalou individuální péči a dlouhodobou specifickou výchovu v náhradní rodině jsou vhodnými kandidáty pro pěstounskou náhradní péči.

Nezanedbatelným faktorem při přijímání dětí do náhradní rodinné péče je také vhodnost rodiny, do které vstoupí nový člen, z hlediska její velikosti, ekonomické situace a vztahové funkčnosti. Právě posledním faktorem bych se v rámci pěstounské péče chtěl zabývat ve své práci.

Řada budoucích pěstounů je zaměřena především na altruistické motivy svého rozhodnutí (Co s nimi bude, pokud se jich neujmeme právě my?) a často „jaksi opomenou“ zájmy vlastní rodiny. Především se jedná o rodiny, které již mají vlastní děti a neuvědomují, jak silný vztahový nápor (hlavně pro stávající děti) znamená přijetí nového člena či členů do stávající rodiny. Často se jedná o příchod dětí s různými typy postižení a ty vyžadují soustředěnou aktivní péči na úkor ostatních členů rodiny.

Pěstouni jsou samozřejmě na svou budoucí úlohu připravováni a vybíráni (absolvují schůzku se sociálními pracovníci, psychologické posouzení a přípravný kurz), ale z vlastní zkušenosti při práci pro občanské sdružení Rozum a cit vím, že je tato příprava v řadě případů podceňena nebo je prováděna velmi nedůsledně či formálně (ačkoliv „papírově“ vše proběhne). Pěstouni pak padnou rovnýma nohama do problémů, s kterými si neví rady a navíc se řada z nich bojí požádat o pomoc v obavách, aby o svěřené dítě nepřišli.

Rodina, které bude svěřeno dítě do péče, většinou zná právní otázky budoucího vztahu, ale bývá nedostatečně připravena z hlediska psychologického. Běžným problémem je také nedostatek informací o předchozích osudech přijímaného dítěte a tento fakt ještě dále komplikuje budoucí vztahy v pěstounské rodině.

3.1 Vztahové konstelace

Rodina, jak jsem předeslal již v úvodu, je založena na síti složitých vztahů mezi jejími členy. Základem je vztah muže a ženy založený na silné citové vazbě a potřebě dlouhodobého soužití. Vrcholem rodinného života a jednou z hlavních funkcí je potomstvo a rodičovství. Touha po dětech je přirozeným chováním geneticky i společensky podmíněným. Jakmile je rodina tvořena rodičovskou dyádou a jejím, různě početným, potomstvem, rozehrávají se složité vztahové konstelace, které velmi významně ovlivňují všechny členy rodiny a to jak pozitivně, tak i negativně. Při práci s pěstounskými rodinami jsem se setkal s tím, že do rodin přichází většinou děti poznamenané negativním vztahovým působením primární rodiny a rodina pěstounská je pak jakýmsi terapeutickým prostředím, které se všemi dostupnými prostředky snaží napravit špatné socializační návyky a další poruchy chování jim svěřeného dítěte.

3.1.1. Rodičovská dyáda

Přes velkou rozmanitost výchovných postojů a určení jejich platnosti či správnosti je zřejmý význam a nezastupitelnost rodičovské dvojice pro dítě, především pro dítě raného věku. Rodiče poskytují svým dětem v průběhu přirozených společných aktivit ničím nezastupitelný komplementární model chování dvou pohlavních pólů zastoupených v přírodě. Jakékoliv nahrazování rodičů v jeho prvních letech života komplikuje dítěti do značné míry chápání signálů, které mu okolní svět vysílá, nejsou-li mu prvotně zprostředkovány rodiči. Zdá se sice, že dítě v podstatě unese jakoukoliv péči, pokud je mu zajištěno naplňování jeho základních potřeb, je však okamžitě nebo následně nuceno řešit situace náhradním způsobem, který je vzdálenější jeho přirozenosti a spontaneitě (Šulová, 2005).

Z nejrůznějších prací a výzkumů, ale především od manželských a rodinných poradců, psychoterapeutů se stále setkáváme s tematikou chování dospělých v páru, s jednoznačným

vlivem způsobu vnímání rodičů svého a opačného pohlaví a vytvořených mentálních reprezentací jednotlivých rolí. Stále se bohužel dozvídáme, jaké komplikace nastávají, jestliže jsme nemohli dětství trávit s rodičem (či alespoň jiným důležitým dospělým), kterého bychom mohli akceptovat či jak je komplikující, když dítěte chybí identifikační vzor vlastního pohlaví a ono se identifikuje s pohlavím opačným. V každém období vývoje dítěte přináší oba z rodičů důležité aspekty chování a interakcí do celkového dětského repertoáru.

Specifika rané interakce (mateřské role)

Teorii attachmentu a významu rané interakce chci vysvětlit důkladněji zejména proto, že právě ona poskytuje teoretický základ vztahového rámce, ve kterém se vyvíjí psychika jednotlivce a ve které následně také probíhá případná terapie. Neboť právě na pozadí teorie attachmentu je podáván soudobý výklad a jsou utvářeny současné představy o vývoji mentalizace – tedy procesu a funkce vývoje schopnosti pracovat se sebou a druhými jakožto s psychickými bytostmi. V tomto světle později funguje i jakákoli psychoanalyticky koncipovaná psychoterapie, tedy i arteterapie jakožto terapie odkrývající, která má-li být úspěšná a smysluplná, nesmí zapomenout i na osobnost terapeuta samotného, jeho vystupování při interpretacích, při nastavení sebe jakožto zrcadla klientovi - při rekonstrukci jeho implicitních vztahových modelů, ale i při porozumění interakci implicitního a explicitního v terapii.

Zásadními pojmy problematiky různých aspektů rané interakce matka-dítě, jehož nesporný význam je průběžně od 1. světové války prokazován, jsou pojmy hospitalismus, bezpečí, emoce dítěte, zrcadlení, attachment, analýza vývoje matka-dítě. Zájem o rané interakce dítěte a socioemocionální vývoj dítěte vyvolaly především obě světové války, kdy množství malých dětí vyrůstalo v ústavní péči bez rodičů. Jedním z prvních, kdo využil této situace a analyzoval vývoj dlouhodobě hospitalizovaných dětí a vycházel přitom z psychoanalytických principů, byl **René A. Spitz** (1887 – 1974). Zpracovává psychologickou představu vývoje vrozených struktur v interakci s prostředím, zejména matkou. Domníval se, že absence raného vztahu mezi matkou a dítětem může pro další vývoj dítěte znamenat trvale neblahé následky. Absence matky při dlouhodobějším trvání (déle než 3 měsíce) může vést k depresi dítěte, kterou autor nazval anaklitickou depresí. Ranou percepci dělí na dva druhy – cenestetickou, která je charakteristická hlubokou senzibilitou viscerální, která postupně zakrní, převládá u dítěte v době, kdy matka plní funkci „podpůrného ega“ a je jakýmsi filtrem podnětů přicházejících z prostředí a tvoří určité emoční klima. To je základem komunikace mezi

matkou a dítětem. Potom dítě přechází na percepci distální, kdy se již dítě začíná napojovat na okolní svět přímo a nikoliv jen prostřednictvím matky. Spitz zdůrazňuje schopnost matky regredovat na dítěti přístupnou úroveň a vzdát se na čas své dospělé regrese. *V neschopnosti této věkové a mentální regrese může spočívat neschopnost některých matek k synchronické interakci s dítětem.* Zavádí ještě termín cirkulární interakce, kde jde o reciprocitu mezi matkou a dítětem. Předkládá tři vývojová stadia v rámci rané interakce – stadium preobjektální (do 3 měsíců věku dítěte), stadium předběžného objektu (charakteristický úsměv, uvědomování si matky a odlišování matky od ostatních) a stadium objektních vztahů (separační úzkost se stává aktivitou povzbuzující další pokroky dítěte, pokud absenci matky dítě unese. Na pomoc mu přichází náhradní předměty, verbální komunikace a počínající schopnost dítěte vybavit si obraz si obraz matky i v její nepřítomnosti).

Vztahem matka-dítě do věku 4 let dítěte se zabývala **M. Mahlerová**. Její socioemocionální periodizace má fáze normálního autismu (normální symbióza) – zde se vytváří kořeny komunikace, Mahlerová upozorňuje na schopnost dítěte i matky iniciovat vztah a činit ho kvalitním či nikoliv, symbiotická deprivace může vést k psychózám a autismu (stavům bezobjektnosti). Dítě prožívá období separace (vnitřní proces odlišení od matky) a individuace (rozvoj autonomie). Navazuje fáze procvičování (10.-16. týden), ve kterém je k matce vázáno elastickým poutem, má vytvořeno „mentální reprezentaci“ matky, matka funguje jako „zrcadlící referenční rámec“, kterým dítě usměrňuje, neboť aktivuje právě ty projevy, které odrážejí její individuální potřeby. V 16.-25. měsíci je dítě ve fázi navazování přátelských vztahů s dalšími lidmi, vůči matce projevuje zřetelnou ambivalenci (vyžaduje její trvalou přítomnost a projevuje otevřenou agresi. Mahlerová zakončuje svoji teorii „zrozením psychologického já“ dítěte, tedy okamžikem, kdy dítě může být bez matky a je dosaženo jeho plné individuace (kolem 36. měsíce).

S dalším socioemocionálním vývojem a především s pojmem „*bonding*“ – vazba, či později *attachment* – vztah, připoutávání, přilnutí je spojován **John Bowlby**. Ten za klíčové pro duševní rozvoj a zdraví považuje vytvoření vztahu s druhým člověkem, schopnost hledat péči a péči a zájem poskytovat. *Proto se mezi péčí vyžadujícím a péčí poskytujícím musí vytvořit připoutání, vztah, pouto, attachment.*

Později dospěl J. Bowlby spolu s **M. Ainsworthovou** (pro pozorování rané interakce matka-dítě vytvořila strukturovanou situaci nazývanou „*Strange Situation*“ – podivná, neznámá situace) k názoru, že se během prvních let života vytvoří několik různých typů vazby dítěte s matkou. Jedná se o *vazbu jistou* (rodič je dítěti k dispozici, pomáhá mu, správně reaguje na jeho signály, dítě i matka se cítí spokojeně, dítě se rádo vydává na objevné cesty), *nejistou*

úzkostnou, vzdorující (dítě si není jisto přítomností a dostupností svých rodičů, není si jisté reakcí a zda se mu dostane pomoci, je úzkostné a drží se rodičů i fyzicky, hlídá si je, bojí se prozkoumávat okolní prostředí, neboť je strachem ze ztráty rodičů zatíženo – tento typ vazby se vyvíjí, když chování matky přestává být pro dítě čitelné) *a vazbu nejistou úzkostnou, vyhybavou*. (dítě nemá žádnou důvěru v to, že se dočká pomoci rodičů a potřebné péče, čeká, že bude odstrčeno či odehnáno, je zvyklé žít bez lásky a podpory druhých. U těchto dětí je třeba očekávat narůstání problémů v jejich osobnostním vývoji a často s ní setkáváme právě u dětí opakovaně odkládaných do péče jiných a při brzkém předání dětí do institucionální péče). **Mary Mainová**, žačka Bowlbyho, posléze ještě zmíněné vazby rozšířila o kategorii D – *vazba nejistá, dezorganizovaná*, kam zařadila děti těžko vymezitelné (Šulová, 2005)

Specifika otcovské role

Otcovská role je zcela svébytná, specifická a s rolí matky komplementární. Otce není možné považovat pouze za jakousi nedokonalou náhražku matky či pomocníka. Matka je pro svoji roli prvopečovatelky přirozeně vybavena, je-li však otec donucen okolnostmi, přejímá formy mateřského chování zcela lehce. Specifik otcovského přístupu je několik.

Zatímco u matky převládá snaha získat ničím nerušenou pozornost dítěte, udržovat blízkost, oční i tělesný kontakt a péče o komfort dítěte, u otce převažuje experimentování a objevování s dítětem. Otec zpravidla hravou formou zjišťuje, co už dítě umí, podněcuje jeho aktivitu, převažují živé a pro dítě často riskantní a náročné interakce. Dítěti se tento přístup zpravidla velmi líbí, pokud projevuje nelibost, je to obvykle dáno nervozitou přítomné matky.

Krásný příklad popisuje J. LeCamus ve svých pozorováních interakce dítěte s matkou a otcem ve vodě (in Šulová, 2005) – matka dítě natočí k sobě, mluví s ním, sama se odvrátí od ostatních dětí a plně se věnuje pouze svému dítěti. Přitom stále kontroluje dítě, jeho pocity, teplotu vody... Otec dítě natočí obličejem od sebe směrem k ostatním, sleduje, co dělají a umí v bazénu další děti. Se svým dítětem experimentuje, nevěnuje velkou pozornost tomu, zda se dítě napilo, začne-li dítě nabírat k pláči, zabaví jej jinak.

I z dalších pozorování plyne, že chce-li dítě experimentovat, volí otce. Otec je tedy jakýmsi „mostem, který vede do společnosti“. Dítěti nic neusnadňuje, kontakt s ním je pro dítě náročnější než s matkou a vyžaduje větší úsilí. Otec napomáhá socializaci dítěte svým separačním vlivem – zajišťuje přechod od dvou (matka-dítě) ke třem (matka-otec-dítě). Odděluje dítě od matky či s ním o ni soupeří, zároveň však otevírá dítěti cestu do světa. Je sociálním iniciátorem. Zajímavý je však i postřeh, že dynamizující chování předvádějí otcové především se svými syny, méně často s dcerami.

Tímto svým chováním narušuje otec u dítěte rovnováhu, nutí jej hledat nová řešení, rozvíjí jejich dovednosti a schopnosti, připravují je na život mezi vrstevníky. Otec se také projevuje jako důležitý fenomén pro přijetí pohlavní identity dítěte. Otec je velmi rozvíjí také řečové schopnosti – má větší problémy dítěti porozumět, žádá jej častěji o vysvětlení, mluví sice na dítě méně, ale daleko náročněji, používá složitější slova, nepřizpůsobuje svoji mluvu dítěti tolik jako matka. Je pro dítě náročnějším konverzačním partnerem i pokud se týká udržení rozhovoru. Otec je důležitou attachmentovou osobou, projevuje specifické verbální i neverbální komunikační chování, ovlivňuje jazykový vývoj obecně, ovlivňuje vývoj pohlavní identity, způsob interakčního chování dítěte.

Na oplátku dítě je otci partnerem interakce, svým chováním zcela jistě ovlivňuje způsob, jakým se otec cítí být otcem. Otec si vytváří reprezentaci svého otcovství právě prostřednictvím těchto reakcí dítěte na své chování. Otec mění u dítěte zkušenost matky.

Specifickou rolí otce tkví pravděpodobně v povzbuzování dítěte k dosažení úspěchu vlastními silami, a to i za cenu přechodného selhání.

3.1.2. Sourozenecké konstelace

Mezi významné vztahy v rodině patří nesporně vztahy k sourozencům. Asi jako první podchytil význam sourozeneckých konstelací A. Adler, na něho navázal často citovaný W. Thomas, H. Harlow a další. V různých kulturách hrají sourozenecké skupiny výrazně odlišné role. V naší západní společnosti se objevuje obecná tendence, že starší sourozenec se projevuje dominantněji, asertivněji a více vůdcovsky, i když před narozením sourozence se u něho tyto rysy neprojevovaly. Menší děti projevují značný zájem o chování starších sourozenců, sledujíc jejich činnosti, vyhledávají jejich předměty, který věnují více pozornosti než jiným. Některé studie ukázaly, že starší sourozenec tráví značnou část svého volného času tím, že učí své mladší sourozence (včetně kojenců) určitým dovednostem směřujícím k různým účelům. Objem učení vzrůstá s věkem staršího dítěte. Starší sourozenci nabízejí svým mladším sourozencům kognitivní modely, které jsou ovšem méně efektivní než modely rodičovského chování a často mohou přinášet i méně žádoucí efekty. Důležitou se jeví ještě jedna skutečnost – *sociabilita mladších dětí determinovala množství pozornosti, kterou přijímaly od svých sourozenců spíše, než by sama pozornost věnovaná staršími dětmi mladším sourozencům napomáhala tomu, aby se mladší stávaly sociabilnějšími* (Lamb, 1978). Hodně se zkoumá vliv pořadí narození a odstupu narození na pozdější psychologický status, výsledky jsou však dosud nejednoznačné. Jako významný se ukazuje vztah s matkou – u starších i mladších sourozenců. Má-li starší sourozenec jistou vazbu s matkou, přejímá

ochotněji odpovědnost za pohodu svých malých sourozenců. Je-li jistá vazba mezi matkou a mladším dítětem, to méně protestuje a vyžaduje méně pozornosti, hraje-li si matka pouze se starším.

Sourozenecké hry a kontakty raného věku jsou nezpochybnitelně důležité, neboť nabízejí stimulaci a zábavu.

4. Možnosti a teoretická východiska arteterapie při práci v pěstounské rodině

4.1. Vymezení pojmu arteterapie, historie

Arteterapie je léčebný postup, který využívá výtvarného projevu jako hlavního prostředku poznání a ovlivnění lidské psychiky a mezilidských vztahů. Její teoretická východiska souvisí s vývojem psychologie a psychiatrie od počátku dvacátého století. Někdy bývá přiřazována k psychoterapii a jejím jednotlivým směrům, jindy je pojímána jako svébytný obor. Obvykle se rozlišují dva základní proudy, a to terapie uměním, v níž se klade důraz na léčebný potenciál tvůrčí činnosti samotné a artpsychoterapie, kde výtvořky a prožitky z procesu tvorby jsou dále psychoterapeuticky zpracovávány.

Předstupněm ve vývoji arteterapie jako profese bylo zkoumání výtvarné produkce duševně nemocných, zaměřené původně spíše k upřesnění diagnózy. Jako terapeutická metoda se arteterapie začala cíleně využívat ve 30. až 40. letech dvacátého století v návaznosti na rozvoj psychoanalýzy a dalších psychoterapeutických směrů. Průkopníky arteterapie byli většinou výtvarníci, kteří prošli psychoterapií a hledali možnosti propojení výtvarného působení s psychoterapeutickými postupy a jejich uplatnění v léčbě (např. M. Naumburgová, C. Lewis, E. Kramerová a další).

U nás se arteterapie využívala od 50. let v různých léčebných a psychoterapeutických zařízeních jako součást psychoterapie. V 70. letech vznikla na půdě Psychoterapeutické společnosti ČLS J.E. Purkyně arteterapeutická sekce, založená a vedená PhDr. D. Kocábovou. Sdružovali se v ní zájemci o danou problematiku z různorodých oborů a byly pořádány speciální semináře a dílny. V průběhu 80. let narůstala popularita arteterapie zvláště mezi studenty a absolventy speciální pedagogiky, neboť arteterapie byla začleněna do plánů výuky a počátkem 90. let zásluhou PhDr. M. Kyzoura bylo na Jihočeské univerzitě otevřeno bakalářské studium arteterapie. V roce 1994 vznikla Česká arteterapeutická asociace, jako samostatné profesní sdružení.

Arteterapie u nás dosud nemá jasně vyhraněný profesní statut, zřetelné vymezení ani pravidla. V rolích arteterapeutů působí absolventi široké škály oborů - speciální a výtvarní pedagogové,

psychologové, lékaři, střední zdravotnický personál. Je možné ji studovat na Jihočeské univerzitě formou zmíněného bakalářského studia, je součástí výuky na fakultách pedagogických, ale i některých filozofických a lékařských. Pokud jde o postgraduální studium, ČAA pořádá od r. 1998 pětiletý sebezkušenostní komunitní výcvik a krátkodobé kursy a dílny, zaměřené na seznámení s arteterapeutickými technikami.

4.2. Teoretická východiska a cíle arteterapie

Arteterapie v širším smyslu znamená léčbu uměním, včetně hudby, poezie, prózy, divadla, tance a výtvarného umění. Arteterapie v užším slova smyslu znamená léčbu výtvarným uměním a touto formou se budu zabývat ve své práci.

V arteterapii jde u každého klienta o naplnění různých cílů. Mezi nejčastější z nich patří navození kompenzačního procesu, aktivizace, zprostředkování kontaktu, přeformování stereotypů, komunikace prostřednictvím výtvarného projevu, odstranění úzkostných stavů, socializace nebo uvolnění agresivity.

V současné arteterapii vedle sebe existují 3 základní trendy (Šicková-Fabrizi, 2002):

- Trend akcentující především diagnostické možnosti arteterapie a interpretaci výtvarných produktů klientů – tato forma arteterapie je chápána klinicky v „tvrdě“ psychoanalytickém smyslu a jde v ní o důsledně analytickou práci s klientovou osobnostní strukturou.
- Trend, který nalézá terapeutický smysl ve výtvarné produkci jako takové, i bez interpretace a diagnostiky. Označuje se též jako přístup „art for therapy“. Jde o využití umění bez nároku na interpretaci či analýzu. Výtvarná reflexe sice neopomíjí osobnost a prožívání klienta, nesměřuje však k analýze, ale ke zobecnění poznatků a souvislostí v kulturním kontextu (podobně je tomu u artefietiky a duchovní či smyslové výchovy).
- Eklektický trend – využívá různé přístupy.

Ve své práci využívám především první přístup, který se opírá o teoretické psychoanalytické teorie. Využívá se toho, že během výtvarné činnosti, kdy je klient v určitém zvláštním, tvůrčím rozpoložení, dochází k uvolnění a vizualizaci některých nevědomých obsahů, které jsou během tvořivého procesu přeneseny do vzniklého artefaktu. Ten se následně s klientem analyzuje a je podkladem pro terapeutické působení. Je třeba si uvědomit ohromný potenciál výtvarného vyjádření, které není vázáno na zcela přesně definovaný obsah, jako je tomu u verbálního vyjadřování, a umožňuje vyjadřovat daleko přesněji emoční vyladění tvůrce. Často

je toto vyjádření na ne zcela vědomé úrovni – klient ani neví proč dané téma vyjádřil právě určitým způsobem (barevností, stylem, technikou atd...).

Při interpretacích obrazu se postupuje podobným způsobem, jako při analýze snů. Počítáme také s podobnými mechanismy typickými pro primární procesy, pro něž neplatí charakteristiky reality jako je čas, prostor ani kauzalita. Naopak se zde setkáváme se zhuštěním, přenosem a přesunem psychických obsahů a následnou vizualizací, ovšem zcela v režii nevědomých přání. Vše je dokresleno barevností respektive emočním nábojem.

Samozřejmě, že je kromě interpretace nesmírně důležitou složkou práce s klientem i samotný tvořivý proces, ve kterém nejde v principu o primární vytváření uměleckého díla, ale o tvořivou činnost samotnou. Vedeme klienta po jeho vlastní cestě s ohledem na fixace v určitých stádiích vývoje emočního i výtvarného. Nenásilně se ho snažíme metodicky vést k takovému výtvarnému vyjádření, které je pro něj přínosné a umožňuje osobnostní vývoj a sebereflexi. Například, pokud je výrazně fixován v kresebném projevu precizním realistickým ztvárněním a dělá mu potíže práce s náhodnými jevy, budeme se snažit použít takovou techniku, která tyto prvky tvorby potlačuje či zcela potlačuje. Takovou technikou může být třeba akční vymývaný akvarel, kdy je klient zcela nekompromisně technikou tlačěn k práci s náhodně vzniklými tvary a asociacemi. Podobným způsobem vedeme klienta k vytváření artefaktů určitého, pro něj problematického, tématu nebo barevného ladění.

Cílem je vytvoření harmonického výtvarného díla, vyváženého kompozičně, barevně i z hlediska prostoru v obraze. Práce na výtvarném díle se spolu s analýzou a interpretacemi podílí na terapeutickém procesu a odráží se na změnách v přístupech a životních strategiích klienta žádoucím směrem. Je třeba podotknout, že se jedná o dlouhodobý proces, při kterém zápasíme s odporem a různými přenosovými i protipřenosovými situacemi.

Při vlastní arteterapeutické práci využíváme tvořivého potenciálu klientů a nepřeberného množství výtvarných technik, které volíme s ohledem na klienta a problematiku, s kterou do terapie přišel. Jedním ze základních předpokladů takovéto činnosti je znalost ontogeneze výtvarného projevu a barevné a kresebné symboliky.

Pod pojmem „symbolika kresby“ se rozumějí vztahy, které lze vysledovat mezi určitým druhem obrázků a určitými typy osobnosti. Většinou však nelze přikládat výskytu toho či onoho prvku přesný a neměnný význam. Existuje sice základní symbolika kresby, jako existuje i pro výklad snů, ale takové symboly postrádají jakýkoliv smysl, pokud na ně nahlédneme izolovaně, aniž bychom je včlenili do kontextu.

Jestliže dítě jednou nakreslí zamřížované okno, neznamená to, že kresba je důkazem špatné adaptace dítěte v rodině. Představte si, že dítě předcházející den vidělo film o vězení a že toto

„zvláštní obydlí“ na něj silně zapůsobilo. Proto mají dnes jeho okna na obrázku podivný vzhled. Tento příklad znovu ukazuje, že interpretace dětského obrázku je složitá a nemůže být prováděna libovolným způsobem. Z toho vyplývá, že je nemyslitelné interpretovat jen jediný obrázek bez znalosti okolností (R. Davido 2001).

Vždy musíme při interpretaci vycházet ze souboru výtvarných děl klienta a ze znalosti kontextu vztahového prostředí a momentálních okolností. Tato zásada platí u dětí dvojnásob.

4.3 Ontogeneze výtvarného projevu

Dětská kresba se vyvíjí v závislosti na vývoji jedince, a to bez ohledu na jeho umělecké schopnosti. Přestože někdy bývá provedení kresby neobratné, nemusí to nutně být příznakem duševní zaostalosti.

Dvouleté dítě nekreslí stejně jako dítě tříleté. Každému věku odpovídá specifický typ kresby. Dětské kresby procházejí stadii, která těsně souvisejí s vývojem intelektu dítěte. Tuto domněnku poprvé vyslovil G.H. Luquet a potvrdil jí čas i další psychologové zabývající se vývojem dětské kresby jako například V. Löwenfeld (1982).

Jakým způsobem probíhá ontogenetický vývoj výtvarného projevu popíši v následujících odstavcích, přičemž budu vycházet především z Löwenfelda (1982) a z popisů kognitivního vývoje dle Piageta (1997). Jednotlivá stadia jsou sice ohraničena věkem, ale mohou se více či méně prolínat v závislosti na individuálním vývoji jedince. Pro každé období je typická charakteristika kresebných projevů, ztvárnění prostoru a lidské postavy.

Prvnímu období předchází doba od narození do zhruba 18 měsíců až dvou let, kdy dítě nerozlišuje ještě vlastní já - tzv. senzomotorické období (Piaget 1997). Postupně narůstá sémiotická funkce a dítě začíná pracovat s představami a začíná chápat souvislosti mezi okolními jevy. Je to období obrovské plasticity mozku a jeho funkcí a pokud nemá dítě dostatečné množství adekvátních podnětů (je v deprivacním prostředí či v prostředí zcela bez podnětů) může docházet v pozdějším věku k různým poruchám. Rozvíjí se také řečové schopnosti – nejprve žvatlá (okolo půl roku), později zvládá jednoduchá slova a věty (jeden až dva roky) a překotný vývoj řeči pokračuje zhruba do čtyř let, kdy je také hotová semiotis. Spolu s řečí se vyvíjí také kresba.

Stadium čaránic (2 - 4 roky)

Toto období lze rozdělit ještě do dalších tří podobdobí:

Neuspořádané čáranice – pohyb při kresbě vychází z ramene a celé paže, využívá hlavních velkých svalů. Dítě zažívá silnou funkční libost. Kresebný nástroj drží celou rukou a linie vzniká mávnutím paže. Často se během kreslení dívá mimo plochu, na kterou kreslí a občas kreslí mimo papír. Předchozí prvky na papíře ignoruje. Neznázorňuje ani v náznacích postavu.

Kontrolované (zvládnuté) čáranice – objevují se kresebné prvky menších rozměrů a časté opakování pohybů. Dítě průběh kreslení sleduje, využívá pohybů zápěstí. Umí nakreslit kruh a postupně i linku horizontální a vertikální. Respektuje vymezenou plochu a kreslí kolem předchozích prvků na papíře. Je schopné oddálit tužku a začíná hledat podobnosti s vnějším světem. Umí se soustředit na určité části kresby. Vytváří kruhy, čáry a smyčky, které lze považovat za prefigurální.

Pojmenované čáranice (asociativní kresba) - dítě vztahuje nakreslené ke známým věcem, má širší variabilitu čar, nástroj drží prsty, identifikace prvků se během kreslení mění. Zaměření pozornosti probíhá v delších úsecích. V tomto stádiu kresby umisťuje cíleně a využívá předchozích prvků. Zohledňuje prázdné místo a čára dostává jasnější formu. Čáranice může být dítětem označena za určitou osobu, někdy do kruhu nakreslí části obličeje. Nejdříve kreslí, pak pojmenuje, pojmenování mění i během kresby. Typická je kinestezie – zážitek pobyhu během kresebné akce, která může být označena za skákání, houpání se nebo běh. Při zadávání je třeba popisovat děj – kouří se z komína, ne kouř. Dominuje grafický projev nad barvou, pokud používá barvu, není shodná s realitou a je posunuta směrem k expresivitě.

Preschematické období (4-7 let)

Dle Piageta již od 3,5 let (uretroanální období)c - vzniká negativismus vůči okolí. Typický je dětský egocentrismus, formování ega, je to období symbolického, předoperačního myšlení. Formuluje věty, otázky, je plně rozvinuta sémiotická funkce. Pokračuje v čáranicích, ale ty již začínají mít grafický typ – postava, auto, strom – a začínají mít stálou podobu (často vypadají jako piktogramy), vznikají ovšem opačným vývojem, neboť piktogram je zjednodušení složitějšího. Obrisy věcí jsou geometrické a ztrácejí svůj význam, jsou-li vyjmuty z celku. Umístění a rozměr jednotlivých objektů je určován subjektivně z hlediska tvůrce (důležité je velké). Nakreslený objekt není ve vztahu k dalšímu (chybí sociální dovednosti), zdá se, že známé objekty jsou katalogovány – vyjmenovávány. Výtvarný projev se stává komunikací s já. Ve čtyřech letech obkreslí čtverec, v pěti trojúhelník. Z hlediska prostoru se objekty jeví, jakoby se vznášely podél obvodu papíru (tvůrce je jakoby uprostřed), což je známkou vzrůstajícího egocentrismu. Papír je často v průběhu kreslení otáčen. Objekty jsou spíše

neuspořádané, než aby vytvářely prostor v souladu se skutečností. Zdá se, že prostor dítě obklopuje. Z čaranic začíná vyrůstat symbol hlavonožce, symboly jsou flexibilní a neustále se mění. Postavy se dívají na pozorovatele a obvykle se usmívají. Do kresby jsou postupně zahrnuty části těla v pořadí: ruce – nejprve přímo z hlavy, tělo, prsty rukou a nohou. Častá jsou pokřivení či vynechání částí těla. Zobrazení vlasů, oblečení a ostatních detailů lze očekávat koncem tohoto období. Typické jsou antropomorfismus – živá zvířata mluví jako lidé – a kinestetické podněty, tedy uplatnění pohybu dle jeho vnímání (voda teče, komín kouří...). V předškolním věku začíná náznak sklápění do půdorysu, který ukazuje, že objekty se dají obcházet. Barevná, věcná konstanta se ještě neuplatňuje, střecha nemusí být červená, tráva zelená. Barva vyjadřuje především emoce.

Schematické období (7-9 let)

Dochází k rozvoji formálního konceptu (první schémata), který je znovu a znovu opakován. Schéma je změněno pouze tehdy, jedná-li se o významný moment. Kresba představuje koncept, nikoli vnímané a odráží aktivní znalost prostředí dítěte. Je to takzvaný intelektuální realismus – dítě zobrazuje to, co ví, „rentgenové zobrazení“ (postavy uvnitř domu či automobilu jsou vidět, jakoby stěny byly průhledné). Objekty jsou stavěny na základní linku (tzv. čára země), naproti ní je čára nebe. Prostor mezi nimi je prázdný a představuje vzduch. Typické je dvojdimenzionální uspořádání objektů. Překrývání se neobjevuje nebo jen v malé míře. Dítě řadí na základní linku vedle sebe, později začíná pásová perspektiva. Typické je sklápění do půdorysu. Časté je také sekvenční zobrazování, kdy se na jednom obrázku odehrává děj v různém čase (jako komiks). Pro toto období je typická mnohopohledovost v jednom obrázku – pozorovatel ještě nemá stálé místo. Tělo bývá obvykle vytvořeno geometrickými obrazy, paže a nohy jsou zpravidla správně umístěny, jejich zpracování odkazuje ke stupni rozvoje dítěte. Přehánění, opomíjení či změny v tělním schématu ukazují, jak efektivní jsou zkušenosti. Proporce jsou závislé na emotivním hodnocení (bolavá noha je větší, mám nové boty...). Začíná ztvárňování profilu, které odráží socializaci dítěte v tomto věku a začínající schopnost kooperace. Postavy začínají být ve vzájemném vztahu. Profil je nejprve situační (hlava a tělo zepředu, nohy ze strany, podobně jako v Egyptě) nebo se vyskytuje smíšený profil (např. obě oči na nás hledí přímo, nos a pusa jsou ztvárněny z profilu). Z hlediska barvy děti objevují vztah mezi objektem a barvou, ale ještě nevnímají kvalitu odstínu. Vše zelené je stejně zelené (tráva, stromy, keře), nebe modré, střecha červená. Začíná první stagnace výtvarného projevu – první výtvarná krize, která souvisí s obdobím latence (Freud). Děti musí respektovat první pravidla a ochabuje spontánní metafora.

Období kresebného realismu (10-12 let)

Dle Piageta se jedná o začátek období konkrétních operací. Je to období prepubertální, homoerotické a Löwenfeld ho nazývá také obdobím party – gang age. Pro děti tohoto věku je důležitá soudržnost se skupinou stejného pohlaví. Děti začínají skrývat emoce před dospělými, skutečné zážitky si nechávají pro sebe. Z hlediska kresby mají větší povědomí o detailu a více si uvědomují vlastní kresbu. Mají širší povědomí psychického prostředí, události jsou spíše charakterizovány než naturalisticky vykresleny, bez pochopení tónů a stínů. Mají problém se zachycením pohybu (loutkový pohyb). Děti mají a vyjadřují černobílé myšlení, rádi kreslí tužkou, fixem, používají jasné barvy. Při ztvárnění prostoru mizí základní linka a je využíváno plochy. Obloha se dostává až k horizontu, objekty se začínají překrývat a hloubka je vytvářena skrze velikost objektů (co je dále je menší). Stanoviště pozorovatele je sjednoceno, mizí vícehledovost. Při ztvárnění lidské postavy mizí rigidní schéma, oděvy jsou zachyceny detailněji a pečlivě. Mizí vynechávání, pokřivení či přehánění proporcí tělního schématu pro dodání důrazu. Typická je strnulost figur. Začíná snaha po detailu, vnímání. V tomto období kreslí chlapci typicky auta, děvčata princezny a koně. Barvy začínají být diferencovány do odstínů, ale není ještě vnímána prostorová iluze barev (teplé tóny vepředu, studené tóny vzadu).

Pseudonaturalistické období – zrakový realismus (12-14 let)

Je to období výtvarné krize, děti si kriticky uvědomují své nedostatky v kresbě, proto ji často doprovázejí písemnými anotacemi. Mají velkou schopnost zaměřit se na jednotlivé části prostředí, nejsou schopny kreslit podle své představy. Nastává konec spontánní kresebné aktivity – předzvěstí negace tvořivé exprese je „kopírovací mánie“, ve vlastní tvorbě často pokračují již pouze velmi talentovaní jedinci. Při výtvarném vedení je potřeba upřednostňovat techniky, které mají poměrně dobrý výsledek, přestože se nezdaří (grafické techniky, koláže). Obecně výtvarnou krizi zvládají lépe ti, kteří tíhnou k malbě než ke kresbě. Je třeba odlišovat studijní kresbu od volné tvorby. Detaily často nabývají na důležitosti (vrásky, mimika obličeje, záhyby). Z hlediska ztvárnění prostoru mají děti v tomto věku širší povědomí o prostředí, avšak pouze důležité předměty jsou detailně prokresleny. V případě vizuálních typů je větší povědomí hloubky, jako by události přihlíželo a má snahu o zobrazení perspektivy. V případě haptických typů je prostor předurčen subjektivně, dítě kreslí jako účastník události. Ztvárněná akce se odehrává dovnitř plochy obrázku. Při ztvárnění postavy se proporce blíží skutečnosti, dospívající si více uvědomují klouby a zachycují pohyby těla, snaží se o

zachycení výrazu v obličeji dle významu situace, osoba může být ztvárněna i necelou figurou a je kladen značný důraz na rozlišení a charakteristiku pohlaví.

Období adolescentů (14-17 let)

Kresba bez dalšího metodického vedení má tendenci podobat se produkci dvanáctiletých a stagnuje. Podobně jako v předchozí fázi dále postupují ve vývoji hlavně umělecky nadaní jedinci. Vrstevníci si uvědomují různou úroveň svých uměleckých schopností. Ovládají různé materiály a cíleně se vyjadřují. Haptické typy představují spíše subjektivní typ interpretace, vizuální typy nalézají uspokojení ve vizuálních detailech při ztvárnění světla a stínu. Při zachycení prostoru zvládají lineární perspektivu a uvědomují si atmosféru. Haptici jsou spíše zaměřeny na nenaturalistické ztvárnění, zachycení nálady, redukují prostor nebo ho zkreslují pro dodání výrazu. Při ztvárnění postav je snaha o přirozené zobrazení, dospívající si uvědomují proporce pohybů a viditelné detaily. Někdy imaginativně využívají vytvářené figury formou satiry a karikatury.

Výtvarná krize vrcholící v posledních dvou obdobích je dána silným příklonem k verbálnímu vyjadřování, na úkor výtvarného projevu. Tento jev koresponduje s vnímáním okolního světa v pubertě, s touhou po jasném vymezení, po přesné definici a černobílém vidění. Proto dospívající tíhnou spíše ke slovu, které mívá jasně vymezený obsah. Přesto lze tuto krizi při vhodném a motivujícím metodickém vedení překlenout a dovést výtvarný projev k novému oživení. Je třeba dodat, že v systému našeho školství je tento úkol velmi obtížný, neboť většina pedagogů tíhne k direktivnímu způsobu vedení výtvarné výchovy, které ještě prohloubí výtvarnou krizi v tomto věku. Často se setkáváme s tím, že učitelé volí nevhodné techniky (realistický portrét spolužáka), které vedou k prohloubení frustrace z vlastní neschopnosti výtvarného vyjádření.

5. Metody arteterapeutické práce v pěstounské rodině

Možnosti arteterapeutické práce s pěstounskými rodinami jsou velmi rozmanité. V mém případě jak jsem již předeslal v úvodu jsem začal pracovat s touto klientelou při víkendových setkáních nabízených pěstounům občanským sdružením Rozum a cit. Šlo o základní seznámení s arteterapií a jejími možnostmi při práci v rodině a šlo zde především o to, poskytnout rodičům výtvarné metody a techniky, které napomohou jejich dětem ke

zdárnějšímu vývoji. Děti v pěstounské péči většinou vykazují známky silné deprivace z předchozích období svého života.

Časem jsem přešel k týdenním terapeutickým pobytům celých rodin. Ale z hlediska účinnosti terapeutické práce je samozřejmě nejvýhodnější dlouhodobá práce v konkrétní rodině. Proto jsem začal spolupracovat s pěstounskou rodinou, jež se s možnostmi arteterapie setkala na předchozích setkáních a projevila zájem o spolupráci.

Arteterapie zde nabízí možnost nenásilné terapeutické práce s dětským klientem, který ve výtvarné činnosti nespatřuje terapii. Děti jsou totiž často, díky předchozím zkušenostem, blokovány v okamžiku kdy slyší slovo psycholog či terapeut. Výtvarná práce je pro ně většinou atraktivní, motivující k dalším činnostem především neohrožující.

Metody práce v rodině jsou v podstatě klasické. Dochází k pravidelným schůzkám, většinou s týdenním intervalem, během nich probíhá vlastní výtvarná činnost a terapeutické rozhovory nad vytvořenými artefakty. Výtvořiny jsou interpretovány nejčastěji s rodiči nebo částečně i s dětskými klienty úměrně věku. Nemá smysl provádět interpretace u menších dětí, ale u pubertálních klientů již můžeme začít a sami se aktivně zapojují. Musíme ale velmi pečlivě volit formy interpretace, protože tento věk má svá známá specifika. Dá se ale velmi výhodně pracovat s odporem vůči rodičům rádi sdílí své názory s jiným dospělým, který nemá rodičovskou roli.

Z hlediska výtvarné práce jsou zadávána různá témata ke zpracování. Základem je samozřejmě rodina a její různé činnosti (výlety, společná práce, svátky atd...), variantou je začarovaná rodina, kdy jsou její členové znázorňováni jako zvířata nebo předměty. Vhodné jsou pohádkové náměty a dále témata vztahující se k obdobím roku (pouštění draků, masopust, pomlázka atd...). Děti necháváme tvořit i volně, aby měly pocit volnosti. Zařazujeme i řízenou imaginaci, kterou posléze výtvarně děti zpracují nebo asociační tvorbu z nahodilých čaranic. Pro rozvoj imaginace a sociací je také velmi vhodnou technikou akční vymývaný akvarel (pro který u dětí v první fázi používáme vrstvení tempery). Techniky jsou používány s ohledem na věk jednotlivých dětí, a tak jsou jednotlivá témata zpracovávána rozličnými výtvarnými technikami – kresbou tužkou, pastelkami či fixy, malbou vodovými nebo temperovými barvami, tuší, kolážemi, prací s keramickou hlinou nebo modelovací hmotou, a různými kombinovanými technikami.

Vytvořené artefakty jsou pak podkladem pro další práci s celou rodinou. Výtvořiny hodnotíme a interpretujeme jak individuálně, tak v kontextu celé rodiny. Vše konzultujeme s rodiči a metodicky vedeme jednotlivé klienty tak, aby docházelo ke kýženým posunům v jejich vývoji. Například pokud jsou obrázky příliš snové a vše se jakoby vznáší, volíme témata

„uzemňující“ – například práci na zahrádce nebo pracujeme s hlínou. To v konečném důsledku vede k lepšímu chápání skutečné reality.

Zásadou při práci s dětským klientem je také dobrá motivace. Často klienta chválíme, snažíme se nacházet spíše pozitivní prvky v jeho tvorbě a na nezdary nepoukazujeme. Tak posilujeme jeho sebevědomí, sebehodnocení a především chuť do další terapeutické práce. Zvláště v období puberty jsou dospívající velmi hákliví na kritiku z okolí (sami se kriticky srovnávají a chtějí zažívat úspěch). Jedná o jakési pozitivní podmiňování při výtvarné činnosti a pokud jim poskytneme citlivé metodické výtvarné vedení, které zlepšuje jejich schopnosti výtvarného projevu, jsou velmi pozitivně naladěni, zažívají úspěch a přenáší toto vyladění i na ostatní členy rodiny.

Závěrem této kapitoly bych chtěl jen podotknout, že se jedná o dlouhodobý proces a úspěchy se nedostaví po první sezení. Častá jsou i krizová období, kdy je velmi obtížné motivovat klienty k další činnosti a zde záleží na osobnosti terapeuta, schopnosti analýzy odporu, jeho příčin a na volbě vhodné další strategie (změna techniky, tématu atd...)

6. Praktická část

V této části se budu věnovat konkrétní arteterapeutické práci ve vybrané pěstounské rodině.

6.1 Rodinná anamnéza

Vybraná pěstounská rodina je tvořena matkou v domácnosti a otcem, který je zaměstnán v nedaleké cihelně. Žijí v malé vesnici v rodinném domě, s velkým pozemkem a malým hospodářstvím (kůň, kozy, slepice, pes, kočky, domácí králík). Děti dojíždí do školy. Matka je v současné rodině podruhé vdaná a z prvního manželství má dva syny, kteří žijí se svým otcem a s touto rodinou se nestýkají. Rozchod s prvním manželem probíhal zřejmě velmi vypjatě, celý rozvod byl prodlužován, soudní řízení trvalo více než 3 roky, primárně se prý jednalo o manželovu nevěru. Celý příběh prvního manželství je zahalen do mlčenlivosti, matce je zřetelně nepříjemné o tomto období hovořit, chápe jej jako svůj životní neúspěch, tvrdí, že se nechce zabývat příliš minulostí a že chce aktivně budovat novou rodinu a její perspektivu. Matka v současné rodině funguje bez problémů, je v domácnosti, pečuje o svěřené děti. Otec pracuje v cihelně jako dělník ve směnném provozu, postupně sám opravuje dům, který rozšířil o horní patro tak, aby parametry bydlení odpovídaly co nejlépe struktuře rodiny. Samostatný pokoj spolu obývají děvčata, chlapci Petr a Andreas bydlí spolu a nejmladší Daniel také samostatný pokoj, který je přizpůsoben jeho specifickým potřebám.

V domě je velká společná hala v patře, která je zařízena a funguje jako společná herna pro všechny děti. Takto vyřešit bydlení a prostor jednotlivých dětí se podařilo teprve únoru letošního roku, do té doby bydlely všechny děti pohromadě v jednom prostorném pokoji. Zdlouhavé řešení bytové situace je pochopitelné vzhledem k velkým finančním nárokům a je častým problémem většiny pěstounských rodin.

Oba rodiče mají vlastní dceru Zdeňku (nar. 1992), které je 14 let a chodí do devátého ročníku základní školy. K ní si rodiče vzali do pěstounské péče v roce 2000 sourozenecký pár, dva chlapce Daniela (nar. 1998) a Petra (nar. 1997), kterým v té době bylo 2 a 3,5 let.

Od roku 2002 dále přemýšleli o rozšíření rodiny cíleně o mladší děvče – v roce 2003 jim byla do péče se souhlasem prarodičů (matka zbavena péče, drogově závislá) svěřena do péče 3,5letá Tereška. Zde rodina zažila smutnou zkušenost, neboť přestože s Tereškou navázala oboustranně pěkný vztah, do hry vstoupila labilní babička a vyžádala si Terešku do vlastní péče, kterou nakonec nebyla schopna poskytnout (v současnosti je Tereška v péči strýce).

V prosinci 2003 se rodina rozšířila o sourozenecký pár – Andrase (nar. 1995) a Annu (1992), kterým v době příchodu do rodiny bylo 8 a 11 let. Tyto děti byly rodině sociálními pracovníky víceméně „vnuceny“ – rodina jednoznačně usilovala o mladší dítě, holčičku a věk, prožitky a vlastní životní příběh sourozeneckého páru byl již na samotné hranici vhodnosti pro zařazení do tohoto typu náhradní rodinné péče.

Rodina, především matka, stále usiluje o získání dalšího dítěte do péče, je ze však podmínka co nejmenšího věku.

Stručná charakteristika jednotlivých dětí

Zdeňka (14 let)

Vlastní biologická dcera manželů Š. Je to normální, zdravá dívka, hezkého vzhledu. Má jemné vystupování a kultivovaný projev, je spíše introvertní. Ve škole dosahuje průměrných či lepších výsledků, výrazně ji prospěl přestup na jinou základní školu v roce 2005/2006. Je spíše tichá, ale kamarádká, normálně se zařazuje do kolektivu dětí, není nijak vůdcovský typ. Ráda čte dívčí romány, zpívá, jezdí na kole a na koni. Stále často uniká do denního spánku. Dlouhodobě trpí alergiemi, má astma (podobně jako matka), pravidelně 1x ročně navštěvuje lázně. Má sklony k somatizacím a úniku nemoci (zvýšená teplota, únava, žaludeční nevolnost a svírání, občasné bolesti hlavy). V současnosti se rozhoduje o dalším studiu, přihlásila se na střední zdravotní školu se zaměřením na rehabilitaci. Jak sama uvádí: „Ráda masíruji lidi“ a dodává: „protože jim to pomáhá“.

Daniel (9 let)

Do rodiny se dostal ve svých 2 letech z ústavní péče v Karlových Varech v neskutečně zuboženém, zanedbaném, deprivovaném a věku zcela neodpovídajícímu stavu (vážil 9 kg). Je narozen v srpnu 1998, v dubnu 1999 byl z dysfunkční rodiny (otec s rodinou nežil, matka děti opustila) umístěn do ústavní péče. Byl silně zanedbaný a podvyživený, byla diagnostikována stigmatizace, mikrocefalie. Narozen byl ze 3. nesledované gravidity, porod v sanitním voze. Diagnostikována dále byla mírná psychomotorická retardace, malý vzrůst (možný v důsledku abusu alkoholu matky), karyotyp normální 46 XY. V době, kdy byl umístěn do rodiny Š. byl dle vyšetření v následujícím stavu: řeč. Projev na úrovni žargonu, ojediněle používá jednoduchá slůvka, porozumění řeči na lepší úrovni než vlastní projev, vcelku samostatný při jídle, jen občas nutná dopomoc, má trvale pleny, klidný spánek, převládá spokojená nálada, afekt pouze při důrazném omezení nebo neuspokojení potřeby, který lze ztláčit.

Zhruba ve 4 letech si Daniel poranil oko – teprve při tehdy byla zjištěna zraková nedostatečnost a skutečnost, že Daniel má výrazné zrakové postižení. Do té doby s ním bylo vlastně nakládáno jako s normálně vidoucím.

V současnosti udělal v pěstounské péči veliký pokrok, který je zaznamenal i ošetřující lékař: „Chlapec pokračuje v sice pomalém, ale trvalém vývoji. Je schopnen pracovat sám bez matky, pozitivně vyladěn a motivován k cílené činnosti. Lateralita je shodná smyslově i motoricky – pravostranná. Kresba je zlepšena, ale spíše obsahově než formálně, aktivní slovník na úrovni 4,5 roku, aktuální celkové intelektové výkony se pohybují v pásmu lehkého ment. Defektu – 66 bodů IQ, verbálně logické schopnosti jsou na hranici středně těžkého defektu. Výkony budou ale silně kolísat podle momentálního emočního stavu“. Dle doporučení lékaře nastoupil do stacionáře speciální školy, nenastoupil do běžné zvláštní školy. Potřebuje klidné vedení s trvalými emočními vazbami a dostatečnou stimulaci.

Práva stimulace a bezpodmínečně kladné emoční vazby se mu v rodině Š. dostalo. Začátky v rodině byly charakterizovány chlapcovou úzkostí, táhlým křikem. Tato situace se asi po 2 měsících stabilizovala, a díky láskyplné péči všech členů rodiny se začal výrazně zlepšovat ve všech oblastech (psychomotorické, sociální, emoční). Na všechny, a zpočátku především na matku, se ale v důsledku prožité těžké deprivace fixoval, až donedávna byla nutná trvalá přítomnost matky a podnětová stimulace z její strany, matka jej vždy dovede dobře zklidnit a podnětově stimulovat. Bez její přítomnosti je neklidný, hyperaktivní a obtížně zvladatelný.

Nyní už odloučení od matky po dobu školy zvládne, stále je však na všechny členy rodiny fixován.

Petr (10 let)

Petr je bratr Daniela. Je narozen v květnu 1995, do ústavní péče byl umístěn, neboť matka děti opustila. Otec v rodině už nežil. Matka poslala děti k babičce v doprovodu nejstarší dcery, nevyzvedla je, babička je odmítla ošetřovat – sama je nemocná. Při přijetí do ústavní dítě bylo dítě vyšetřeno a shledáno jako zdravé, statné, ale smutné a unavené dítě, s opožděným řečovým vývojem. Byl velmi smutným, zpočátku odmítal kromě mléka a kaše z lahve veškeré jídlo. V době umístění do rodiny podává přiměřený výkon v oblasti motoriky, projev odpovídá věku, je u něj zaznamenána nižší koncentrace pozornosti, při neúspěchu ztrácí zájem, sociálně emočně chování kolísá, převládá však spokojená nálada, rozšiřuje se mu slovní zásoba, porozumění řeči odpovídá věku, aktuální mentální výkon je v pásmu širšího průměru.

Petr se po nástupu do rodiny rychle adaptoval, začal se rychle rozvíjet v řeči i motorických dovednostech, užíval si volného pohybu, zlepšovala se mu slovní zásoba. Je manuálně zručný. Měl roční odklad nástupu do školy, při vyšetření školní zralosti zdůraznil psycholog nízkou všeobecnou věcnou a sociální informovanost a výrazné obtíže ve zrakovém a sluchovém diferencovaném vnímání. Doporučuje hodně kreslit, i s rodiči, o kresbě si povídat. Nyní navštěvuje 3. třídu, má menší obtíže se samotným psaním, ale jinak dosahuje pěkných výsledků, dobře na něj působí pevné vedení učitele, který ale zároveň žáky velmi dobře motivuje a projevuje pochopení a porozumění.

Andreas (12 let)

Andrea je sourozenec Anny, o předchozím osudu v původní rodině před přijetím do ústavní péče nejsou k dispozici přesné záznamy, v ústavní péči pravděpodobně od svých 3 let, oddělen od svých sourozenců. V době příchodu do rodiny Š. se projevuje úzkostí, trpí enurézou. Jsou patrné pouze výraznější potíže v grafomotorice, intelektové výkony jsou v pásmu vyššího nadprůměru (120 bodů IQ) je známek poruch soustředění.

V rodině je silně vázán na matku jako na zcela pro něj dominantní osobu. Při speciálně pedagogickém vyšetření v roce 2005 byl zjištěn velmi špatný stav čtení – na hranici sociální únosnosti. Při návštěvě u lékařky v roce je zjištěna ochota ke spolupráci, avšak silná impulzivita, pudovost a silný sklon k negativistickému chování, náznak poruch osobnosti. Enuréza ustala asi 14 dní po vyšetření a aplikovaných sugescích.

I v rodině je zaznamenán způsob chování, kdy ustoupí autoritě a pracuje velmi dobře a snaživě, pocítí-li však slabost vedení, začíná ihned manipulovat. Nejsou patrné známky deprese, občas se u Andyho vyskytují nadprůměrně úzkostné prožitky, které lze přičíst předchozí emoční deprivaci.

Anna (14 let)

Anna je v pěstounské péči rodiny Š. od konce roku 2003, bližší anamnestické údaje nejsou dostupné. V minulosti byla Anna v péči PPP Karlovy Vary, odkud není zpráva také k dispozici. Rodiče mají k dispozici zprávu ze speciálně pedagogického vyšetření z října 2005. Zde bylo zjištěno následující: spolupráce na dobré úrovni, psychomotorické tempo v normě, laterální shodná pravostranná, pravolevá orientace je dobrá, v řeči artikulační neobratnost, průměrná vizuomotorická koordinace, přerývanější, obtížné čtení s větším množstvím vynechávek a záměn, rychlostně nedosahuje přiměřené úrovně a reprodukce i přes výraznou pomoc je nulová. Zraková rozlišovací schopnost je výrazně narušena, schopnost sluchového zpracování je snížena. Byla diagnostikována dyslexie, dysortografické obtíže z důvodu percepčního narušení CNS a dyskalkulické obtíže na dyslektickém podkladě. Vykazuje výrazně snížené intelektové schopnosti (83 bodů IQ) spolu s problémy s porozuměním při verbálním či písemném sdělení informací. Osobnost je typická snahou po sebeprosažení i vůči nevlastní matce. Vlivem emoční deprivace je přítomna maximálně zvýšená škála manifestní anxiety, díky které Anna vnímá mnohé situace poněkud jinak než ostatní děti (pocity odmítání, napadání, hubování) a na základě toho se pak snadno cítí ohrožená a reaguje nadměrně. Je velmi zručná.

V roce 2006 se stupňují výchovné problémy doma i ve škole (doma lhaní a podvody, neplnění povinností, narůstá lhavost – v dopise kamarádce uvádí, že je doma týraná, ve škole neplní své povinnosti), Anna byla na žádost pěstounů na dvouměsíčním internátním pobytu ve Středisku výchovné péče. Zde se při vyšetření pohybuje úroveň obecné inteligence v pásmu podprůměru, snaží se držet podstaty, umí najít lehčí souvislosti a vyvinout úsilí, je méně kreativní, s menším postřehem, abstraktní i pojmové myšlení je na velmi nízké úrovni. Jedná individualisticky, chce mít možnost rozvíjet se volně a bez zábran, chce intenzivně prožívat, proto zřejmě odmítá autoritářské ovlivňování. Je náladová, impulzivní. Celkově je nevyrovnaná a plná obav a nejistoty. Je sice zaměřená na sebe a do sebe, je však sociálně vnímavá. Je vcelku samostatná, ale nespolehlivá, ráda organizuje čas druhým, menší děti využívá. Ve vztahu k hochům se chová provokativně, vyhledává i fyzický kontakt s chlapci, v mezích normy má zvýšený zájem o sex. Je ovlivnitelná, snaží se v nežádoucích projevech

chování přizpůsobovat druhým. Touží po obdivu a pochvale. V kolektivu dětí je oblíbená, dokáže však dělat i rozbroje. Sportu se vyhýbá, baví ji tanec, hudba. V hodnotové orientaci preferuje kamarády, lásku, sex, rodina je zastoupena okrajově.

Pobyt v SVP nepřinesl posun ve změně povahových vlastností ani uvědomění si chyb. Je doporučena případné přeřazení do zvláštní školy, kde by mohla vyniknout. Lhavé návyky jsou pravděpodobně vypěstovány jako situační úniky v jednání.

6.2 Metodika práce v konkrétní rodině

S rodinou jsem se poprvé setkal v roce 2004 na výtvarných dílnách organizovaných občanským sdružením Rozum a cit, kde se rodina poprvé setkala s arteterapií. Protože žijí nedaleko místa mého bydliště, domluvili jsme se na bližší spolupráci. Děti, kromě Daniela, navštěvují základní školu, ve které působím a starší Zdeňku jsem vyučoval celý osmý ročník výtvarnou výchovu, kde jsem aplikoval metodické postupy arteterapie bez interpretací a s rodinou jsem konzultoval výchovné problémy všech dětí během celého školního roku 2005/2006. Cílené práce a pravidelné docházení do rodiny započalo na podzim roku 2006 a trvá dosud.

Během schůzek jsme všichni společně tvořili, rodiče se neúčastnili. Zapojila se zatím pouze matka, ale mimo skupinu dětí. Vypracovala rodinnou koláž a tématickou malbu akvarelovými barvami na téma Velikonoce. Je vidět, že postupně se uvolňuje atmosféra v rodině vzhledem k vlastní aktivní tvorbě i ze strany matky. Jednotlivá sezení trvala asi dvě hodiny podle aktuální potřeby. Během této doby děti na počátku vypracovaly zkoušku barvové preference a poté jsem zadával jednotlivá témata. Děti pracovaly s velkou chutí a já jsem je pouze metodicky vedl, pokud to bylo zapotřebí. Každé dítě si volilo techniku zpracování většinou samo nebo pracovalo technikou, kterou jsem doporučil. Pracovaly samostatně občas diskutovali o ztvárnění daného tématu. Zpočátku měly tendence ke kopírování sourozeneckého výtvoru, ale poměrně záhy začaly tvořit samostatně a originálně. Všechny děti v této rodině mají pozitivní vztah k výtvarné činnosti a i mimo sezení často kreslily a poté mi své výtvořky s nadšením předkládaly.

Po skončení vlastní práce jsme si vždy rozložili výkresy a diskutovali jsme o nich. Děti spontánně hovořily o tom, zda se jim dané téma zpracovávalo dobře nebo jim působilo potíže. Pouze Daniel pracoval kratší dobu a často odbíhal za matkou, což je vzhledem k jeho vývojovým obtížím pochopitelné.

Odděleně jsem potom prováděl interpretace s rodiči, častěji s matkou. A hovořili jsme o dalším působení na děti. Později po navázání bližšího terapeutického vztahu jsem prováděl velmi citlivě částečnou interpretaci také s oběma děvčaty, která jsou nejstarší a sama projevila zájem o získání náhledu na vlastní problematické chování.

Ze základních témat jsme zpracovávali opakovaně začarovanou rodinu s velkým odstupem (dva roky), rodinnou koláž, studenou koláž, která zpracovává záležitosti, jež jsou dětem nelibé a nemají je rády. Dále jsme zpracovávali pohádkové motivy – šípkovou Růženku, Červenou Karkulku, ledovou královnu a hloupého Honzu. Dále jsme tvořili na téma masopustního karnevalu, krajiny, a samozřejmě bylo doplnění volných témat.

6.3 Stanovení problému

Jak vyplývá z rodinné anamnézy, původní rodina se rozrostla ve dvou fázích, nejprve o 2 chlapce (Petr začleněn ve 3,5 letech, Daník ve 2 letech) a později přišli do rodiny Andrea (ve svých 9 letech) a Anna (v 11 letech). Po příchodu druhého sourozeneckého páru se rodinná soudržnost destabilizovala, což byl hlavní problém, který jsme během mého působení v rodině řešili. Šlo o to, že Anička byla věkově blízká Zdeňce a dostala se do rodiny v prepubertálním stadiu a stala se silnou konkurentkou biologické dceři – Zdeňce. Podobně tomu bylo i s Andreasem, který začal konkurovat Petrovi. Soupeřivostí mezi příchozími a stávajícími dětmi v rodině vzrostlo silně napětí a kupily se problematické situace. Anna s Andreasem přišli do rodiny v poměrně pozdním věku, po velmi traumatických zážitcích z původní rodiny i ústavní péče a měli tudíž tendenci testovat hranice a pravidla v nové rodině. Vše navíc podpořila nastupující puberta Aničky, která byla zpočátku nejdestruktivnějším článkem v nově se formující velké rodině. Cílem terapeutického působení byla tedy analýza a moderace vztahů v rodině.

6.4. Arteterapeutická tvorba a kazuistika jednotlivých členů rodiny (výběr z tvorby)

6.4.1. Zdeňka

Začarovaná rodina I.

Při prvním setkání před dvěma lety Zdeňka namalovala obrázek začarované rodiny č. 1 - příloha č. 1, kde všechny prvky situovala do levé strany prostoru, tedy směrem k vztahům z ostatními. V té době byl druhý sourozenecký pár v rodině přibližně rok a zejména pro Zdeňku to byl rok plný napětí. Přála si sice mladší sestru, kterou by měla jako kamarádku, nečekala rivalku. V době, kdy obrázek tvořila pro ni bylo důležité vyřešit, jak se vztahy

v rodině stabilizují a jak spolu budou nový sourozenci vycházet, a zda se změní její postavení v rodině. Annu znázorňuje jako koště, staví se v koláři nad ní v podobě koně, který symbolizuje životní sílu a pudovost (zajímavé je, že rodina má koně a v té době začala Anna na koni jezdit, Zdeňka jízdu na koni do té doby příliš nevyhledávala, ale v okamžiku zájmu o toto činnost ze strany Anny o jízdu opět projevila zájem. K této situaci mě napadá mě příměr: kdo bude z děvčat v rodině „na koni“? Annu by nejraději viděla jako popelku. Matka je znázorněna jako včelička, ale se zdůrazněným žihadlem. Otec je vnímán především jako zdroj financí (tisícikoruna). Je zde nápadná podobnost s vnímáním otce matkou (viz. rodinná koláž matky – otec s kreditní kartou). Dříve přijaté sourozence staví vedle sebe do jedné linie (Pěťa – dřevá ponožka, Daník – sluníčko), Andreas je znázorněn jako beran se silnými zatočenými rohy a je umístěn v prostoru pro navazování vztahů. Zároveň Zdeňka na této koláži znázornila i zvířecí členy rodiny, kteří pro ni mají význam jako náhradní vztahové objekty, jež jsou bezpečné, neodporují a může je ovládat.

Začarovaná rodina II.

Tento obrázek - příloha č. 2, je vytvořena s dvouletým odstupem, po pravidelném arteterapeutickém působení. Vidíme, že prvky zaplňují celou plochu (je možné, že k tomu přispěl i menší formát čtvrtky). Je zde shodně znázorněna pouze matka – opět včelka, stále se žihadlem, jen je zdůrazněna signální úzkost žlutými pruhy a s světle modrými křídly spíše motýlovitého charakteru. Tato světle modrá barva zde může souviset s podbízivým, účelovým chováním vůči matce, které by mělo přinést zvýšení pozornosti. Sama se znázorňuje jako šedá myška, ale je již posunuta do pravé části obrázku, do horní čtvrtiny (rovina přání, očekávání budoucích událostí). Anna je nakreslena v centru obrázku jako páv (obdiv druhých, exotický ptačí druh, krásný na pohled). Otec je zobrazen téměř v identifikační části (pravý dolní roh) jako hnědý ježek. Levý dolní roh obsazuje Andy jako Ferda mravenec a Daník jako zelenožlutomodrý ptáček. Uprostřed pod pávem je zobrazen Pěťa jako šneček (s ulitou stejné barvy jako otec). Dan zde zaujímá význačné vztahové postavení, což může souviset s postupným přejímáním vzorce chování podle matky směrem k intenzivní péči o „nejslabšího člena rodiny“. Také profesně se v této době Zdeňka rozhodla pro studium střední školy zaměřené na sociální práci. Myslím si, že do budoucna zhrozí problematiku navazování vztahů s muži, neboť bude mít silnou tendenci redukovat na péči. K této situaci přispívá i fakt, že je v rodině vzorem „správně“ vychované dívky v protikladu k Anně, která naplno prožívá pubertální vzdor a staví se všem na oči jako páv.

Při srovnání obou obrázků začarované rodiny je zřetelný posun k vlastní individuaci, k hledání své identity (viz. prázdná polovina na obr. č. 1).

Asociační kresba

Asociační kresba z prvního sezení - příloha č. 3 – na obrázku je patrná uzavřenost, stažení se do sebe, vše je důsledně armováno černou barvou, barevnost je symptomatická. Vidíme zde špíny v barvách, růžovou, caput mortum. Celkově působí obrázek jako anatomické schéma vnitřností. Výrazně dominuje noha s botou, která vnitřnosti sešlapává. Obrázek dobře charakterizuje emoční stav v tomto období, kdy byla Zdeňka nejistá, zažívala svíravé pocity nejistoty, často somatizovala směrem k žaludečním nevolnostem. Zdůraznění obrysů také svědčí o silné potřebě obrany sama sebe před okolím, touze po stabilitě a budování obranných mechanismů.

Rodinná koláž

Rodinná koláž (11/2006) – příloha č. 4. Na této koláži je zřetelná druhá poloha Zdeňky, která je charakteristická přílivem energie a touhou po zviditelnění a exhibici. Tyto pocity se střídají s tendencí fungovat a tvářit se jako „malá šedá myška“ – viz příloha 2. Obě Zdenčiny strategie chování jsou zachyceny i v této koláži. Zde se Zdeňka identifikuje s ženskou postavou na koni. Kůň je černý, silný. Jezdcem je mladá žena s mužskými rysy v červeném rytířském obleku (nemá ženské šaty). Tato postava zřejmě symbolizuje Zdenčinu touhu po výrazném projevu a sebe prezentaci (opak ke strategii šedé myšky), která je tak typická pro právě prožívajícím období puberty. V rodině ale funguje jako kladný vzor, představuje prototyp slušné vychované studentky, a protože má obavy o ztrátu své pozice v rodině, ostýchá se výrazněji projevovat, přesto by si to zcela jistě přála. V koláži je ale zároveň zobrazena jako kočka s tužkou v ruce, která vše spíše pozoruje, zapisuje, ale není v přímé akci. Tento postoj Zdeňka při interpretaci a rozhovoru potvrzuje.

Dále stojí za zmínku zobrazení sestry Anny, která je uprostřed nad dortem s jahodami – zaujímá tedy centrální umístění v obrázku, ačkoli je malá, je stále Zdenčiny problémem. Anna má velmi vyzývavé chování vůči chlapcům, vyhledává kontakt s nimi včetně fyzického, je ráda obletována a obdivována (viz charakteristika a tvorba Anny). Se zobrazením Anny souvisí velká kopretina s modráskem nad identifikačním místem (horní levý kvadrant). Motýl pravděpodobně symbolizuje přelétavost a světle modrá barva se váže s promiskuitně korupčním chováním. Mám tedy obavy, že by Zdeňka mohla v budoucnosti přejímat či experimentovat s promiskuitním typem chování. V levé spodní části koláže je matka s otcem,

otec se ale drží v pozadí, skrývá se za strom, spíše pozoruje děj. Matka je dominantně vepředu a úsměv s výraznými zuby by mohl korespondovat s její verbální agresivitou.

Červená Karkulka

Jedná se o obrázek z února 2007, příloha č. 5. Rozborem tohoto obrázku poukázat na Zdenčin vztah k mužům, především k otci. Jak již bylo naznačeno na začarované rodině č. 1 (otec jako bankovka) a rodinné koláži (otec vykukuje za stromem), má otec v rodině vzhledem k matce spíše submisivní či pasivnější postavení, je zároveň spojován s finančním zajištěním a budováním obydlí, neinvestuje tolik energie do vztahů s členy rodiny. Má je samozřejmě všechny rád, je často zdrojem humoru v rodině, není však příliš kontaktní a nebývá iniciátorem interakcí. Sám sdělil, že pochází z emočně plochého a chladného prostředí své původní početné rodiny (otec nefunkční, hrubý, nevšímavý, pil, nejevila o něj zájem, on i sourozenci museli brzy poměrně náročně fyzicky pracovat). Na tomto obrázku je vlk (muž či otec) zobrazen spíše jako rozverný kocourek než jako zlý vlk. Tato představa se hodně shoduje se Zdenčiny vnímáním otce a jeho způsobem chování v rodině. Je to zatím zároveň její model a představa o mužích obecně. Podle ztvárnění Červené Karkulky samotné by volbou fialové sukně mohla být potvrzena silná tendence identifikace s matkou, postava také vypadá starší.

Malba krajiny dle reálu

Jedná se o obrázek z konce února 2007 – příloha č. 6. Původní zadání souviselo s častým výskytem snění a nereálných představ, které se vyskytovaly ve výtvarné produkci i životě. Metodický pokyn zněl malovat či kreslit podle reálných objektů a jedním z prvních předloh, které Zdeňka zvolila, byla reálná krajina. Zde je zajímavé, že téměř uprostřed obrázku je dům, který „boří“ a budí dojem propadání se do zelenookrové bažiny. K tomuto ztvárnění mě napadá otázka, kdo Zdeňce boří dům (domov) a proč se cítí tak ohrožená. Odpověď se nabízí vcelku logická. Zdeňka si samozřejmě přála mladší sestru, nově příchozí sourozenecký pár do rodiny jí však poskytl především vyzývavou, atraktivní, impulzivní, smyslově a prožitkově založenou konkurentku. Také Andreas narušil svým konkurenčním chováním směrem k Petrovi do té doby vcelku stabilní situaci v rodině.

Sněhurka a sedm trpaslíků

Obrázek z poloviny února 2007, příloha č. 7. Tento artefakt přikládám pro ilustraci typického výtvarného projevu v tomto věku, kdy při neschopnosti vlastní tvorby a invence kreslí děti podle předloh a rády kopírují. Jediným autentickým prvkem v tomto obrázku jsou koruny stromů a jejich lámavé, ostré větvení. Podobné větvení je i na předchozím obrázku.

6.4.2. Anna

Začarovaná rodina I

Jedná se o obrázek z prvního kontaktu, výtvarných dílen před 2 lety, příloha č. 8. Na rozdíl od Zdeňky je celá plocha zaplněna. Kromě jednotlivých osob jsou zde znázorněny i všechny zvířata, neboť byla důležitým rodinným faktorem oproti ústavu i předchozí rodině. Identifikační místo (pravý dolní roh) není obsazeno žádným členem rodiny, jsou zde pouze zvířata. Centrálně je umístěna Anna sama jako velký, oranžovozelený motýl s fialovou hlavou. Hned vedle ní je ve stejných barvách ztvárněna Zdeňka jako květina. Sestry tvoří jakousi centrální dvojici. Barvy zdůrazňují sourozenecké styl chování (oranžová – hry bez pravidel... a světle zelená koresponduje s nezralým typem chování). Fialová na hlavě motýla může souviset s touhou po chování stejném s matkou. Na stejné lince je znázorněn její vlastní bratr Andreas, který jako ostrá, ořezaná pastelka s oranžovou tuhou v modrozeleném obalu směřuje dolů na „hlavu houby“ (Petr). Modrozelená kombinace výstižně charakterizuje neurotické rysy Andreasova chování a oranžový ostrý hrot opět hry bez pravidel, schválnosti, které provádí Petrovi. Ten se barevně (hnědá) identifikuje s otcem. Otec je umístěn právě vedle Petra v levém dolním směrem k Aničce jako fialové jablko s oranžovými šmouhami, je zde dobře zachyceno ambivalentní postoj otce vzhledem k ní. Daník je umístěn v podobě velkého míče v levém horním rohu (červeno-fialový obrys míče s oranžovými puntíky). Vpravo vedle míče je matka zobrazena jako srdce stejné barvy i zdůrazněného obrysu jako v případě míče, jablka (nejvíce energie věnují oba rodiče Daníkovi).

Začarovaná rodina II.

Jedná se o obrázek z února 2007 – příloha č. 9. Nyní jsou na obrázku zaznamenáni pouze „lidští“ členové rodiny. Pro pocit jistoty, který v prvním obrázku zajišťovala i domácí zvířata, už nyní nejsou nutná. Anna je stále v centru, nyní jako černá kočka. Zdeňka je malá červená beruška pod ní. Barevná kombinace je typická pro energii a napětí jejich vzájemného rivalského vztahu. Vpravo od Anny je Andreas jako hnědý medvěd a na identifikačním místě je Dan (zelený had) a Petr (oranžová žížala). Je zde patrná touha po stejném postavení v

rodině, které má předchozí sourozenecký pár. Otec je neznatelně vybarvený, hnědě ohraničený, usměvavý psík.

Matka je namalována jako modře ohraničený motýl, který má červeně vybarvená křídla, jasná červená tykadla, hnědé tělo a křídla zdobená modrými a červenými puntíky. Celý motýl připomíná sovu. Modré ohraničení křídel by mohlo souviset s chladným emočním postojem matky vůči Anně nebo s nutností vědomě ovládat červenou energii uvnitř křídel. Tato energie občas nekontrolovaně a v plné síle, převážně v podobě verbální ionizace, Annu zasáhne. Hnědé tělo a hlavu bych spojoval s dominantním mužským chováním matky v provozní rovině chodu rodiny. Celkově však možná vnímá matku jako moudrou sovu?

Rodinná koláž

Koláž z ledna 2007, příloha č. 10. Zde je charakteristické zdvojování osob, které souvisí s vyjádřením nejistoty ohledně přijetí v nové rodině. Zdvojením posiluje soudržnost rodiny. Sama je na koláži dokonce třikrát, vždy zobrazena pouze jako hlava nebo hlava z horní části trupu. V největším provedení se na nás směje příjemná a milá mladá žena (je téměř uprostřed, posunuta vlevo směrem ke vztahové části obrázku – Anně se na ní líbí vlasy a úsměv, nicméně s touto postavou je jakoby svázán pes z reklamy na Vodafone, kde je charakterizován, jako laciný trik), vedle vlevo je zachycena jako známá herečka Cameron Diaz (k tomu Anna sama uvádí, že jí líbily role, ve kterých herečka hrála, jejichž společným rysem byla akčnost až drsnost skrytá pod jemnou tvář). Potřetí jsou spolu se sestrou Zdeňkou v levém dolním rohu zobrazeny jako dvojčata kousající do jablka. Anna je prý rozvernější ze sester (více vpravo tato situace dobře charakterizuje konkurenci mezi sestrami). Ve vlastním identifikačním rohu je namísto Anny Zdeňka jako smyslná Claudia Schifferová – Anna by velmi ráda zaujala její postavení v rodině.

Vlevo dole jsou postupně všichni bratři – od středu – Daník (jako jednoletý, opět zdvojený), Petr, Andy. Vlevo nahoře je matka jako Ilona Csáková a sexy žena v černém (opět zdvojená), vedle je Pét'a. Vpravo dole, vedle zobrazení sestry Zdeňky, je umístěn otec (jako Johnny Deep). Myslím, že se jedná spíše o partnera matky v primární rodině, neboť matka často střídala partnery, konzumovala alkohol a stejně tak i její partneři (stejně i Johnny Deep byl dlouho závislý). V pravém horním rohu na tzv. otcovské úhlopříčce je umístěn exotický motiv arabské Dubaje (do budoucna hrozí konec v harému?). Jak vyplývá z rozložení jednotlivých členů rodiny na obrázku, bude mít Anna tendenci vybírat si partnera podle bratra než podle otce, který byl nefunkční a bratr se tak stal náhradním vztahovým kontextu.

Sněhurka a sedm trpaslíků I.

Jedná se o obrázek ze začátku února 2007, příloha č. 11. Na obrázku je zobrazena pouze Sněhurka v žlutooranžových šatech, lehce si přizvedává sukni. Okolo ní jsou postele sklopené do půdorysu, v hnědé nebo oranžovookrové barvě s bledě modrými pokrývkami a polštáři. Vlevo dole vedle Sněhurky stojí malý trpaslík s výraznými očima. Trpaslík ve vztahové části obrázku ukazuje na touhu po bezpečném, neohrožujícím partnerovi (trpaslík bývá vnímán bezpohlavně). Z hlediska prostoru je zde výrazné sklápění do půdorysu, což je vzhledem k věku a výtvarným schopnostem Anny regresním znakem. Světle modrá barva na peřinách a polštářích opět charakterizuje nabídkovost a podbízivé chování směrem k trpaslíkům („k mužům“). Celkově je zde oslabena barevnost, Sněhurka jakoby ztrácela energii, má ustrašený výraz, trpaslík má děsivý pohled, vypadá spíše jako duch. Nevíme, zda-li má vyděsit nebo zda je sám vyděšený. V obecné rovině tento obrázek koresponduje s chováním Anny vzhledem k chlapcům, kdy se Anna chová podbízivě, svolí k fyzickým kontaktům, ale zároveň po překročení hranic zažívá paniku a úzkost. Tento obrázek má vzhledem k ostatní tvorbě zcela odlišný náboj energie, je jakoby roztřesený, v ostatní tvorbě nemá problém a používá výrazné barevné obrysy, jasné a čisté barvy, kreslí s přitlakem. Toto by mohlo odrážet Anniny zážitky z původní rodiny z raného dětství, kdy Anna byla často svědkem matčiny promiskuity a sexuálních praktik. O tom, zda Anna byla v dětství v přímém fyzickém kontaktu s matčinými „partnery“, nemáme informace, nelze to však vyloučit (Anna často ve své tvorbě znázorňuje motýli a květiny).

Sněhurka a sedm trpaslíků II.

Jedná se o obrázek ze konce února 2007, příloha č. 12. Tento obrázek uvádím pro ilustraci a srovnání s podobným obrázkem sestry Zdeňky. Jedinou autentickou částí obrázku je strom v pozadí, suchá neolistěná bříza. Sněhurka zde úplně chybí.

Masopustní průvod

Obrázek z konce února 2007, příloha č. 13. Tento obrázek plný agresivity a násilí nabízí dvě interpretace. První je v souvislosti s věkem a obdobím puberty, je zde zastoupena pro pubertu typická černo-červená kombinace související s energickým odporem a motivy násilí a agresivity (lebka..). Zároveň mě napadá podobnost s Anniným osudem. Může se jednat o symbolickou výpověď a znázornění dětství a traumat, které v tomto období zažívala ona i její bratr. Rány osudu jsou na obrázku více než patrné. V pravé části obrázku je osoba, která by mohla být Annou (smutná, zohavená ženská postava) a vedle ní bratr Andrea. V pozadí jsou

duchové, snad rodiče, neboť jeden je orámován hnědě (otec či matčin partner), druhý fialově ohraničený s fialovými otvory pro oči a ústa). Na mateřské úhlopříčce je umístěna Anna, matka v podobě ducha a fialově ohraničený dům, ze kterého vystupuje černá lebka či duch.

6.4.3. Srovnání zkoušky barvové preference sester

Zkoušky barevné preference Anny (příloha č. 14) a Zdeňky (příloha č. 15) vykazují prvky zrcadlení barev a střídání fází. V okamžiku, kdy v části typické pro já je výrazná červená energická barva u jedné z dívek, je u druhé často barva chladná – modrá nebo zelená. Dobře je také vidět touha obou sester vyniknout a upoutat pozornost (žlutá), která působí druhé sestře úzkost (kombinace červeno-zelené).

Ze zkoušky je také patrné, že Zdeňka je spíše introvertní, používá chladnější barvy a zkouší strategie typu „buď budu vidět (žlutá na identifikačním místě), nebo upoutám pozornost symptomem, nemocí (růžová – nahoře vpravo nebo uprostřed). U Zdeňky je také patrná absence otce – nikdy nepoužívá hnědou barvu, toto zjištění je v souladu s ostatní tvorbou. Dle pořadí jednotlivých barevných skvrn začíná Zdeňka kreslit nahoře – toto pořadí je typické pro situační neurotizaci. Příčinou této neurotizace je často matka (fialová vlevo nahoře).

Z Anniných zkoušek nás na první pohled zaujme výrazná barevnost, typická pro extrovertní povahu. V pořadí preferuje vztahovou (levou polovinu), případně střed – tedy problém, který vztah způsobuje. Vidíme, že ústředním problémem může být otec (hnědá), matka (fialová), agresivní chování (červená), které vedou v posledních zkouškách nakonec k uzavření se vůči problému (tmavě modrá) a k regresi, nezralému chování (světle zelená). Pokud Anna vnímá Zdeňku v okamžiku kdy zazáří (u Anny žlutá vlevo dole), působí jí tato událost úzkost (zeleno-červená kombinace) či naštvaní (červená barva vpravo dole). Z Anniných posledních zkoušek je vidět nastupující vzdor a možnost ovlivnění špatným vzorem ve vztazích (černá vlevo dole) a nástup energického odporu (černá, červená na otcovské úhlopříčce) .

Při celkovém srovnání zkoušek obou sester je patrné, že se obě děvčata střídají navzájem v aktivitě, v touze předvádět se a být na výsluní a s pasivním chováním (somatizace, útěk do nemoci, úzkost, stažení se). Dobře je zde ilustrováno konkurenční chování sester a jejich strategie řešení.

6.4.4. Andreas

Začarovaná rodina I.

Jedná se o obrázek z prvního setkání z roku 2005, příloha č. 16. Na první pohled je patrná identifikace s matkou (obrovský hrnek) jakou zdrojem obživy, bezpečí a uspokojení základních potřeb. Sebe Andy se znázornil jako žlutooranžové brýle, které jsou typickým atributem zrakově postiženého Daniela, který je matce z dětí nejbližší, neboť vyžaduje neustálou podporu a péči. Je tedy zřejmé, že Andyho přání v té době byla identifikace s Danielem a získání jeho pozice v rodině. Je zde vidět soudržnost členů rodiny, do které Andreas vstoupil – všichni jsou pohromadě, Zdeňka jako zelená tužka, Daniel jako modrošedá guma, Petr jako medvídek (nakreslen tužkou). Otec je znázorněn jako modrooranžové auto v centru obrázku. Dle barevnosti jej vnímá jako citově chladnějšího a jeho chování vnímá jako sourozenecké (oranžová). To odpovídá skutečnosti, otec v komunikaci s dětmi buď dovádí a dělá legraci, nebo je odtazitý. Chlapce neumí pochválit. Sestra Anna je zde v levém dolní části jako velký šnek se zelenou nohou a rudou hlavou (Anna je horká hlava) s černými tykadly (symbolika energického odporu vůči Andymu, kterého Anna často odhání, bývá jí někdy na obtíž, musela se o něj často starat) a velkou šedou ulitou. Anna je pro Andyho bezpochyby silným vztahovým objektem, do jisté míry se k ní upíná jako k mateřské osobě (velká šedá ulita X velký šedý hrnek – matka). Všichni členové rodiny jsou nasměrováni do pravého dolního rohu, jsou tedy z hlediska jeho osoby nesmírně důležití. Levý pravý roh je prázdný, což by mohlo souviset s obavami z budoucího vývoje ve vztazích.

Začarovaná rodina II.

Jedná se o obrázek z února 2007, příloha č. 17. Zde je prostor více zaplněn (menší formát A4). Ve vztahovém kvadrantu (vlevo dole), na provozní rovině, vystřídala sestru Annu sestra Zdena zobrazená jako kůň. To může být symbolem narůstající pudovosti Andyho vzhledem k nevlastní sestře, může to být ale také tím, že Zdeňka na koni často jezdí. On sám je odpoutaný od zbytku rodiny vlevo nahoře v podobě motýlka se zeleným tělem a oranžovozelenými křídly. Tělo je výrazně obtaženo. To je rys pro Andrease typický. Světle zelená zde značí nezralé regresivní chování, oranžová křídla odkazují k sourozeneckým vztahům. Sestra Anna je zobrazena v pravém horním rohu jako hnědá kočka či medvěd se zlým výrazem. V této době měl Andreas s Annou časté hádky a rozepře. V pravém dolním identifikačním rohu je první přijatý sourozenecký pár, Daniel a Petr, jako dva veselí králíci. Andreas velmi touží po jejich postavení. V těsné blízkosti nad nimi je otec a matka jako medvědi – nyní je matka oranžová a otec růžový (Andymu velmi chybí pevná mužská

autorita, která by ocenila jeho kladné vlastnosti). Ve zkoušce barvové preference otec zcela chybí.

Jeníček a Mařenka

Obrázek je z prvního sezení před 2 lety, příloha č. 18. Na první pohled nás upoutá výrazné rozdělení prostoru. V levé části je velká postava Jeníčka s mohutnými rameny, v pozadí je černá obloha a schematicky zobrazené zelené stromy. Zajímavý je kontrast mezi výhružným postojem postavy a plačícím obličejem. Mařenka na obrázku chybí. Andrea zde vyjadřuje svoji osamocenost, jakousi vnitřní vyzbrojenost (ramena), kterou navenek neprojevuje a vnitřní napětí řeší smutkem a pláčem. I ve skutečnosti působí neuroticky a plný vnitřní tenze. Přes celou pravou polovinu je žlutý dům s rudými okny a střechou, s nepoměrně malým černým komínem. Takto ztvárněný dům by mohl vyjadřovat velkou vnitřní energii a touhu po exhibici, ale ventil v podobě komínu je nedostačující. To ještě zvyšuje napětí chlapce. Na obrázku je zachycen pás nebe a pás země, chlapec se jej snaží spojit stromy.

Červená Karkulka

Obrázek z ledna 2007, příloha č. 19. Zde je přímo vprostřed umístěna chaloupka, která je silně orámována (častý chlapcův projev, který souvisí s tendencí hledat hranice a vymezovat se, Andreas armuje i kolečka ve zkouškách barvové preference). V oknech chaloupky jsou mříže jako deprivační prvek, před domem zase plot a všude okolo ostré, schematicky znázorněné dvojbarevné (modrozelené) stromy, tedy prvky obranných mechanismů. Takovým lesem by málokdo prošel. Dokonce i Karkulka je zepředu jakoby nabodnutá na jeden ze stromů. V pravém dolním – identifikačním – rohu je chatrně vypadající, strnulý vlk se staženým ocasem, ale s vyceněnými zuby, který by mohl zobrazovat Andyho.

Masopustní průvod

Jedná se o obrázek z března 2007, příloha č. 20. V celé dolní části obrázku je masopustní průvod masek, na řadě z nich je patrné výrazné armování. Interpretačně zajímavým by mohlo zobrazení chlapce převlečeného za dort se 4 svíčkami. Chlapci je vidět obličej, jaksi vykukuje za dortem, přestože se patrně jedná o maškaru. Předpokládám, že ve věku čtyřech let mohlo dojít k něčemu závažnému ve vztazích (provozní vztahová rovina). Při interpretaci si ale Andreas na nic nevzpomíná a velmi důsledně vzpomínky na mladší věk potlačil. Důležitý je ale způsob zobrazení domů v horní části obrázku. Uprostřed je velký zelený dům s oranžovou střechou. Okna jsou vybarvena tmavou zelenou barvou a budí dojem zavřených okenic. Tento

dům je symetricky z obou stran stlačován zvláštními modrými domy s červenými střechami s prvky grafoidity. Dveře jsou vysoko nad úrovní terénu, okna jsou zamřížovaná, nevybarvená, prázdná. Modré domy jsou typické pro děti v ústavní péči, které často zažívají pocity odcizení i v současné rodině. Modré domy jsou zřejmě výrazem jeho ústavní minulosti, která se mu stále zřetelně vkrádá do vědomí. Velký dům uprostřed je patrně jeho současný domov, který si opět brání výrazným ohraničením černým obrysem.

Rodinná koláž

Koláž z ledna 2007, příloha č. 21. V centru koláže je umístěna pěstounská matka s otcem, kteří jsou až teatrálně šťastní. Bratra Petra znázornil jako batole v tygřím oblečku, prý úmyslně z pomsty, vlevo od rodičů. V levém dolním rohu je zobrazena Zdeňka, která je pro něj výrazným vztahovým objektem (jako v Začarované rodině II.). Vedle Zdeňky je znázorněn Daniel jako mlsný medvěd. Na identifikačním místě je sestra Anna, silně zde dominuje (postava přes celou pravou stranu papíru) – je pro něj důležitým identifikačním vzorem, i přes její odmítání se k ní snaží přiblížit, je pro něj důležitá. Na obrázku „Anna“ budí dojem spokojené, úspěšné dívky. Sebe Andreas znázorňuje vedle Anny v pravé dolní polovině (blíže k prostředku) jako hlava šaška tvořená z potravy. Tento klaun má veliké uši, největší z celého obličeje. Andreasovi působí slyšení a naslouchání problémy, často slyší jen to, co on sám chce. Šašek nebo klaun má totiž právo projevovat se mimo dohodnuté konvence, mimo pravidla. Role šaška tak umožňuje integraci zvláštních či z normy vybočujících lidí do kolektivu. Přestože baví druhé, ztělesňuje klaun často pocity smutku a lidi s depresí.

Studená koláž

Koláž ze začátku března 2007, příloha č. 22. Studená koláž je zadávána tématicky proto, aby klient zobrazil věci či osoby, které nemá rád. Když jsem poprvé spatřil Andyho studenou koláž, myslel jsem, že mi překládá koláž rodiny. Při bližším rozboru vyplynulo, že Andy na této koláži zobrazil vytěsňené vzpomínky na původní rodinu. Několikrát se zde opakuje pěkná ženská postava, nejčastěji blondýna v pestrých šatech. Všude se zde objevují atributy alkoholu v původní rodině, láhve od vína, opice, opičí tváře. Jedna z žen, ta největší, má dokonce polovinu obličeje i těla opičí. Představuje tak dvě tváře matky, lidskou a zvířecí (ovládanou pudů, bez kontroly). I otec, partner?? je zde zobrazen několikrát, často vedle partnerky jako nefunkční, ne bdělý (jednou spí, jednou je zachycen jako slepá bysta v dekadentním výkřiku). V pravé dolní části směrem ke středu je zachycena vlastně celá

původní rodina – vlevo matka, v pozadí se dvěma láhvemi vína, vpravo otec (zmíněná socha, také s lahví vína) a mezi nimi černobílá fotka chlapce, který drží obrázek dětský obrázek dvou dětí (nakreslený asi 6letým dítětem). Mohlo by se jednat buď o samotného Andrease, který na obrázku drží zobrazení sebe a sestry Anny. Nad nimi je obrázek nabouraného nákladního automobilu s rozsypaným nákladem, kde již zasahují hasiči a záchranáři (symbol nabourané, rozbité rodiny). Celý tento výjev je naložen na plachetnici, která odplouvá a celou pohromu odváží na širé moře (snad symbol vytěsnění do nevědomí). V horní části jsou nad dvěma postavami žen kyselé citróny, do budoucna tedy ženy představují pro Andrease riziko kousnutí do něčeho kyselého, svíravého. Předpokládám tedy, že se ženám bude vyhýbat nebo se jim bude mstít. Přesto by rád do ženského myšlení nahlédl a pochopil motivy chování své původní matky - viz scéna v pravé horní čtvrtině, kde lékař nahlíží uchem do hlavy zasněné blondýně).

Matka a dítě

Obrázek z konce března 2007, příloha č. 23. Celkový dojem obrázku je velmi zvláštní. Andy najednou jiným způsobem buduje prostor, je to vyspělejší (starší) typ výtvarného vyjádření, než jaký používá běžně. Dominantní postavou obrázku je matka, blondýna výrazného vzezření, vyzývavě oblečená. Na očích má nasazené velké sluneční brýle, nechce být poznána, nemáme vědět, co si myslí a nevíme, co skrývá (možná stopy po násilí a týrání??). Má červeně zvýrazněné rty, v levé ruce drží pichlavou růží připomínající žezlo. Na nohou má obuty červeno-růžové boty s vykreslenými ornamenty. Zvláštní je oranžový krk a výstřih, o kterém chlapec tvrdí, že nakreslil rolák. Matka má růžový kabát a modré kalhoty. Vpravo vedle matky je dítě se starou tváří a připešatělými vlasy. Chlapec má zvláštní výraz. Má modrozelené oblečení (neurotická kombinace), který je opět silně armován. Matka je částečně natočena směrem k dítěti. Nalevo od matky je veselá antropomorfní houba s oranžovým kloboukem, která možná ztělesňuje sestru Annu.

Obrázek na mě působí poněkud hororově, strašidelně. Přestože Andreas tvrdí, že znázornil svoji současnou pěstounskou matku s bratrem Danielelem. Myslím však, že zcela nevědomě zobrazil vzpomínku na sebe a svoji biologickou matku se všemi atributy jejího stylu života. To ona ho donutila předčasně zestárnout a neprožít si adekvátním způsobem láskyplné dětství. I zde je postava chlapce výrazně orámována. Tento obrázek je v kontextu s ostatní tvorbou ukázkou „dvojitě věku“ Andrease ve výtvarné tvorbě. Toto je jeho starší věk, jindy má tendenci k regresnímu způsobu výtvarného vyjádření.

6.4.5. Petr

Začarovaná rodina I.

Obrázek z prvního sezení z roku 2005, příloha č. 24. Na tomto obrázku je nejvýraznějším znakem ohraničení celé rodiny a vydělení Andrease, který je nakreslen jako střílící tank. Pro Petra zobrazeného uprostřed jako malý černý dům (barva odporu) představoval Andy a stále ještě představuje velkého konkurenta. Jinak jsou na kresbě patrné známky organicity (hroutící se postava, roztřesená linie kresby). Podobně je tomu i u dalších obrázků.

Začarovaná rodina II.

Obrázek z ledna 2007, příloha č. 25. Zde již Andreas není vydělen, ale jeho zobrazení v podobě vařečky? je přeškrtnuto, stejně jako pokus o druhé zobrazení černou pastelkou. Andy je zde zobrazen těsně nad Petrem, který je v dolním pravém identifikačním rohu v podobě spirálovitě zatočeného hada, který připomíná roztočenou pilu. Toto zobrazení přesně vystihuje jeho současný stav k Andreasovi – neustále se provokují a perou. Vlevo dole je otec jako medvěd a vedle něj matka jako kočka? Zdeňka je uprostřed jako malý nenápadný ptáček a nad ní Anna jako velký hnědý pták. Dan je v levé horní čtvrtině, na mateřské úhlopříčce, jako kocourek.

Harry Potter

Obrázek, příloha č. 26., pochází z úvodního setkání před dvěma lety, kdy bylo chlapci 8 let. Výrazně je zde naznačena čára země a nebe. Jednotlivé prvky jsou umístěny jednotlivě bez zřetelnějších vzájemných vztahů. Vše je neukotvené a vznáší se. Na postavách, které se bortí jsou patrné známky možné organicity – nejvýrazněji na zelené postavě v levém dolním kvadrantu, která je lehce zhroucená. Postavy jsou znázorněny z čelního pohledu, pouze u hnědě vybarvené dívky je smíšený profil – obě nohy jsou nakresleny ze strany. Celkově je výtvarný projev „zpožděný“ vzhledem k věku.

Perníková chaloupka

Obrázek ze stejného období, příloha č. 27. Opět jasná linie země a nebe. Prvky jsou izolované a postavy bez vzájemného kontaktu. Vykazují charakter „lepší“ hlavonožců, zde zcela bez profilu. Dům se celý hroutí a je nestabilní. Barevnost domu a jeho nestabilita naznačuje, jakým způsobem Petr vnímal tehdejší situaci v rodině – oranžová barva souvisí se sourozeneckými spory, černá s odporem vůči řešení a růžová symptomatická barva

s bezradností a neschopností celou situaci řešit. Opět je zde zachyceno opoždění ve výtvarném projevu vzhledem k aktuálnímu věku.

Červená Karkulka

Tento obrázek, příloha č. 28., pochází z prosince 2006 a je zde patrný vývojový posun z hlediska vytváření prostoru – sklápění do půdorysu. Také dům změnil svůj charakter, i když zůstává oranžová střecha (zcela pochopitelně – vztahy se sourozenci jsou stále ústředním tématem), bledě modrá barva domu by mohla naznačovat buď dobrou vůli a snahu o urovnání rozporů v rodině nebo by mohla odkazovat k minulým deprivacním zážitkům z ranného dětství. Karkulka stále vykazuje nezvládnutí tělesného schématu a vzhledem k vyššímu věku je zde tedy větší regres ve výtvarném znázornění postavy. V rámci metodického vedení bylo chlapci doporučeno používání pastelek, protože malbu akvarelovými barvami nezvládal, ačkoliv jí preferoval.

Honza s kozou

Obrázek z února 2007, příloha č. 29., opět řeší prostor podobně jako u červené Karkulky – sklápí do půdorysu. Postavy vykazují výrazné prvky regrese. Dobře vykreslená je pouze postava Honzy v popředí. Postavy v pozadí jsou stále velmi neumělé. Špatně diferencuje mužské a ženské postavy. Výrazným prvkem je strom s uťatým kmenem, z něhož vyrůstají větve. Mohl by opět souviset s deprivací během ranného dětství.

6.4.6. Daniel

Daniel se vzhledem k diagnostikovaným postižením výtvarně projevuje na úrovni předškolního věku 4 – 5 let. Je ve stadiu hlavonožců. Dlouho nevydrží kreslit a jeho výkony jsou velmi kolísavé. Pro ilustraci uvádím dva z nejlepších výtvorů.

Já s rodiči

Obrázek z listopadu 2006, příloha č.30. Zde Daniel zobrazil uprostřed sebe a po levé straně matku – zcela jako hlavonožce a po pravé straně otce s lepším tělesným schématem. Je velmi hezké jak znázornil vztah mezi matkou a otcem – otcova dlouhá pravá ruka se natahuje až k matce. Daniel to sám komentoval, že má rád, když se objímají.

Cesta autobusem

Obrázek z ledna 2007, příloha č.31. Na tomto obrázku Daniel nakreslil jak jede do školy a sám řídí autobus. Kresba je opět v podobném věkovém pásmu, ale zachycuje pro něj důležitý děj. Dolní části pod autobusem je vyobrazen světle zelenou pastelkou dům, od kterého odjíždí.

6.4.7. Matka

Rodinná koláž

Obrázek z února 2007, příloha č. 32. Na koláži jsou některé osoby zdvojeny – sama matka (uprostřed s manželem a blondýna vlevo pod sýkorkou), obě dcery (Zdeňka v zeleném svetru nad matkou uprostřed a v bledě modré mikině v levém dolním kvadrantu, Anna zcela vlevo a vpravo dole) a manžel (uprostřed s manželkou a vedle jako muž v montérkách). Nahoře v levém kvadrantu jsou oba synové z prvního manželství a v dolní části jsou chlapi v pěstounské péči. Z koláže je zřejmé, že manžela potřebuje především jako zdroj peněz (kreditní karty) a jako údržbáře (montérky). Směrem do budoucna po otcovské úhlopříčce je batole, které znázorňuje touhu po dalším dítěti nízkého věku. Zdeňka je zobrazena jako spořádaná studentka nebo jako usedlá mladá žena. Naproti tomu Anna je spodobněna jako mladá sexy žena plná optimismu. Zdeňka tak, jak je zobrazena v horní části obrázku mezi rozsypanými fazolemi a čočkou působí jako popelka. Matka asi podvědomě cítí, že ačkoliv si přála Zdeňka sourozence stejně jako ona další děti, dostala se po jejich příchodu do rodiny do pozadí a stala oproti velmi živé Anně skutečně popelkou. Matka zde pravděpodobně cítí ohrožení své biologické dcery. Poslední věcí, která na koláži upoutá je velké množství jídla, které by mohlo symbolizovat matčinu „nenasytnost“ jako by nikdy neměla dost. Chce ještě další dítě, přestože se rodina taktak konsolidovala. Zřejmě si tímto způsobem kompenzuje své selhání v první rodině.

6.5. Rodinná prognóza

V této části se budu věnovat dalšímu možnému vývoji v pěstounské rodině, s níž jsem pracoval. U všech dětí došlo během dlouhodobého arteterapeutického působení k posunu jak ve výtvarném projevu, tak ve vztahových interakcích. Na počátku mé práce byla rodina v situaci, kdy byly stabilizované vztahy po přijetí prvního sourozeneckého páru narušeny příchodem druhého. Docházelo k častým konfliktům způsobených hledáním postavení v nové konstelaci rodiny a konkurenčním chováním jednotlivých „sourozenců“. Na všechny tyto situace ještě reagovali rodiče, kterým se situace částečně vymykala.

V současné době došlo ke značné stabilizaci a uklidnění rodinné atmosféry. Ke konfliktům sice dochází, ale ty jsou v mezích normálních sourozeneckých interakcí. Má práce v rodině nekončí – jsme domluveni na měsíčních návštěvách a metodickém vedení výtvarné práce. Děti si zvykly na pravidelnou činnost a její hodnocení, které zpětně ovlivňovaly jejich chování v rodině. Začaly získávat náhled na řadu problematických situací a částečně zvládají jejich bezkonfliktní řešení. U dětí, které měly problémy ve škole – většinou se jednalo o nedůslednost, nevhodné chování či špatný prospěch – došlo k výraznému zlepšení. Nemyslím si, že jednoznačnou příčinou těchto změn je pouze arteterapie s rodinou, jistě hraje svou roli i čas a přirozený vývoj vztahů v rodině, ale značnou měrou k pozitivnímu posunu přispěla.

I nadále se bude tato rodina s dětmi v pěstounské péči potýkat s celou řadou problémů. Většina dětí je ve stádiu prepuberty nebo puberty a spory a konflikty budou na běžném programu dne. Ale především rodiče, získaly při společných interpretacích náhled na možná rizika v dalším vývoji dětí. Nejrizikovějšími členy jsou naposled příchozí sourozenci vzhledem k velmi traumatizující anamnéze a pozdnímu věku přijetí do náhradní rodiny. Především u Anny je naděje na obrát k lepšímu vývoji poměrně malá. Stále si idealizuje minulost a zodpovědnosti za vlastní chování se učí jen ztěžka. Navíc má tendence k promiskuitnímu chování k mužům podobně jako její biologická matka. Stále jí provází nepodložené pocity viny za ztrátu původní rodiny, s kterými se špatně vyrovnává a má obavy z opětovného zklamání. Andreas vše z minulosti potlačil a je plný vnitřního napětí, které se bojí ventilovat v obavách o ztrátu postavení, které získal v náhradní rodině. Vzhledem k silným negativním emocím, které chová k ženám (viz studená koláž) bude mít pravděpodobně velké problémy při navazování vztahů s opačným pohlavím. Zdeňka se bude muset vyrovnat s konkurenční Annou vedle níž se stává popelkou . Bude muset najít svou ženskou identitu, aby se zbavila časté somatizace a mohla v budoucnu navazovat normální vztahy s muži. Vzhledem k silné identifikaci s dominantní matkou si bude pravděpodobně vyhledávat submisivní partnery, což jistě nemusí být ohrožující. Petr se vyvíjí celkem bez problémů. Ačkoliv má některé regresivní prvky ve výtvarném projevu především zobrazování postav a náznaky organicity. Je pro něj stále velkým konkurentem Andreas, se kterým má potřebu srovnání. Daniel se vyvíjí vzhledem k postižením velmi uspokojivě a je velmi důležitým tmelícím prvkem celé rodiny – neumí být zlý i na poměrně agresivní chování sourozenců nereaguje stejně a je neustále pozitivně naladěný. Často svým chováním neutralizuje sourozenecké spory.

Budoucím rizikem je ale silná touha po dalším dítěti (chtějí co nejmladší), především ze strany matky. Hlavním motivem je pro ní radost, kterou zažívala při sledování pokroků u

Daniela. Dalším důvodem, který si ale nepřipouští je podle mě fakt, že ostatní děti dorůstají do puberty a již jí neposkytují tak pozitivní odezvu na její péči, jako tomu bylo v jejich nižším věku. Zároveň si stále kompenzuje neúspěch z prvního manželství a s ním spojenou ztrátu dvou chlapců. Otec, který není zcela funkční a je chápán obecně spíše jen jako živitel rodiny, s přijetím dalšího dítěte také souhlasí. Myslím, že oba manželé podceňují riziko další destabilizace stávající rodiny spojené s příchodem nového dítěte.

7. Diskuze

Vyjasnění termínů a výkladových rámců při arteterapeutické práci

Jak jsem již výše uvedl, arteterapie mnou používaná, výklad a spojitosti výtvarného díla, vždy kladu do kontextu k celému pozorovatelnému chování klienta, včetně jeho slovního vyjádření i neverbálních úkonů. Vycházím však jednoznačně z psychoanalýzy a zde bych si rád dovolil malou diskusi nad vnímáním a vymezením psychoanalytických východisek, terminologie a významu jednotlivých pojmů.

Psychoanalýza již od počátků své existence představuje kontroverzní oblast. Příčinou tohoto jevu je většinou malá orientovanost populace v tom, co psychoanalýza vlastně je. Představy o ní se zpravidla omezují na povrchní soudy založené na zlomcích teorie, či na povrchní soudy o jiných lidech – a to často nejen u laické veřejnosti, ale i mezi psychoterapeuty.

Psychoanalýza klade velký důraz na zkušenost, kterou člověk v průběhu života udělal, a to zejména na vztahovou zkušenost s druhými lidmi. Vychází rovněž z předpokladu, že si zdaleka vždy nejsme vědomi toho, jaká tato zkušenost byla. Že si ne vždy uvědomujeme, jak nějaká naše zkušenost, fantazie, přání, naše obavy či očekávání ovlivňují náš způsob vnímání, prožívání okolního světa i sebe sama a jak toto vše ovlivňuje naše reakce na naši představu okolního světa a jak zabarvuje a určuje způsob a formu našeho chování. Odsud tedy zákonitě pramení zájem o vnitřní svět člověka, zájem o jeho myšlenky, představy a předpoklady o světě. Většině lidí se jeví psychoanalýza jako jednolitý proud, spousta konzumentů psychoanalýzy, ale i nepsychoanalyticky orientovaných terapeutů má představu jedné PSYCHOANALÝZY. Skutečnost je však složitější. Za zjednodušující chápání psychoanalýzy bychom mohli částečně obvinít jejího samotného zakladatele – Sigmunda Freuda, který v obavách o její rozmělnění řadou konfliktů a neshod způsobil rozchod svého směru se svými žáky, „odrodilci“, jakými byli např. C. G. Jung, A. Adler a další. Ve 40. letech 20. století se zformovaly v Britské psychoanalytické společnosti 3 směry - pohled Melanie Kleinové, Freudovy dcery Anny a zbylých psychoanalytiků, kteří se jednoznačně nepřikláněli na žádnou z uvedených stran. Od této doby se tvoří mnohohrstevnatý, často i poněkud nesourodý přístup

v nahlížení lidské psychiky. Po mnohaletém ostrém vymezování jednotlivých psychoanalytických proudů a směrů se v 80. letech 20. století objevuje naopak snaha po hledání společných základů psychoanalýzy.

Často se zároveň setkáváme s otázkou, kde je klient vhodný pro „odkrývající“, „hlubinnou“, „dynamickou“ či jinou psychoterapii. Všechny tyto psychoterapie, včetně arteterapie, jsou odkrývajícími terapiemi. Neexistuje mezi nimi zásadní rozdíl ve východiscích. Co je důležité uvědomit si právě zde, je **rozdělení psychoanalytické teorie a techniky**, neboť **existuje rozdíl mezi psychoanalýzou jako způsobem pohledu na lidskou psychiku, její fungování a vývoj a psychoanalýzou jako způsobem léčby psychických poruch**. Psychoanalytická teorie, či spíše znalost psychoanalytické pohledu na fungování lidské psychiky může být velmi cenným zdrojem porozumění chování druhých, například klientů či pacientů, i tam, kde nevolíme psychoanalýzu. Porozumění mechanismům štěpení, projekce, projektivní identifikace, idealizace či přenosu je cenné a i tam, kde nevolíme psychoterapii. Těchto poznatků je vlastně běžně využíváno, tyto mechanismy a fungování lidské psychiky nám umožňují lépe porozumět interpersonálním dějům, konfliktům i vlastním prožitkům v situacích, kdy jsme vystaveni často mimořádnému psychickému tlaku. Porozumění procesům, jejichž prostřednictvím jsme ovlivňováni druhými, základní porozumění významu a smyslu chování duševně nemocných a představa, jak zvládat psychické stavy u sebe samého, to jsou nejúčinnější nástroje, které máme k dispozici k tomu, abychom mohli zvládat kontakt s klienty trpícími závažnými duševními onemocněními, či s klienty, kteří za sebou mají přinejmenším velmi frustrující zkušenosti a deprivující dětství. Právě důkladným stoletým zkoumáním odhalené zákonitosti fungování lidské psychiky, práce tisíců psychoanalytiků a psychoterapeutů poskytují rozsah poznatků, který vytváří spolu s jejich základní vnitřní soudržností základní teoretický rámec umožňující mi přemýšlet o tom, co se děje ve mně, co v druhém, co mezi mnou a druhými či mezi jinými lidmi. Kontext, ve kterém psychoanalýza těmto jevům rozumí, umožňuje vytvářet hypotézy, organizovat informace, vnímat smysl toho, co se odehrává (Vavrda, 2005).

Arteterapie ale částečně pracuje i s technikou psychoanalýzy jakožto léčby, a to zejména při interpretaci. Mám na mysli techniku analýzy ve smyslu způsobu nakládání s výtvarným materiálem (podobně jako se snem a volnou asociací), který klient přináší, a oblastmi, kterým je věnována pozornost v interpretaci. Podle Kernberga (Kernberg, 1999 – citováno in Vavrda, 2005) zahrnuje společná techniky psychoanalýzy ústřední zájem o analýzu přenosu, pozornost vůči analýze charakteru, jasné zaměření na nevědomé významy zde a nyní. Existuje narůstající trend překládat nevědomé konflikty do terminologie objektních vztahů, roste důraz

na analýzu protipřenosu a na význam klientovy afektivní zkušenosti/zážitku, jako východiska zkoumání nevědomých významů. Analýzu protipřenosu, zaměření neodehrávání, internalizované ojeckní vztahy, význam afektů a zpochybňování lineárních vývojových modelů jsou témata i psychoanalytických přístupů označovaných jako interpersonální, intersubjektivistické či selfpsychologické. Dalo by se však říci, že nejvíce současné směry psychoanalýzy odlišuje pohled na problematiku analytické neutrality, abstinence a objektivitu. Jedni z analytiků je považují za klíčové, ba cílové, druhí je rádi obětují v zájmu dosažení opravdovosti interakcí (Vavrda, 2005). Dále nesmíme zapomenout na fakt, že ani psychoanalýza, která nám často dává pocit vnitřní svobody, možnosti přemýšlení a oproštění se od autocenzury, se může stát žalářem, pokud ji nechápeme jako způsob nazírání věcí a interpretaci, ale jako pravdu.

V současné době usilujeme z rámci psychoterapeutického (tedy i arteterapeutického) procesu o větší míru porozumění probíhajícím procesům a větší míru naší schopnosti tento proces cíleně a žádoucím způsobem usměrňovat. Díky tomu by měly být výsledky terapeutické práce méně závislé na náhodě a jedinečnosti terapeuta nadání, i když jeho osobnost, jedinečnost a subjektivita budou hrát vždy nezanedbatelnou roli. V tomto kontextu rozumíme i úspěchům Freudových terapií založených na teorii libida (z dnešního hlediska poněkud zjednodušující), neboť vykládal chování, projevy a sny svých pacientů jako motivované, pochopitelné a srozumitelné, implicitně svým pacientům tak sděloval, že je vnímá jako bytosti, kterým lze porozumět a vytvářel tak předpoklady pro to, aby jeho pacienti byli schopni své duševní pochody interpretovat a chápali je jako interpretované, ne jako „věci o sobě“. Za jeden z cílů psychoanalýzy považoval Freud, aby se ego rozšířilo tam, kde bylo id, vyjádřeno jeho slovy „kde bylo ono, nechť je já“. Všimněme si, jak nepatrně, přesto významně, vnímá současná psychoanalýza. Jeho současná formulace zní: „kde bylo to, ať jsem já“ – tedy posun z předmětného modu prožívání do modu subjektivního, z roviny bytí, kde jedinec prožívá děje jako „dějící se mu“, do roviny, kde je subjektem, aktivním hybatelem.

Ještě poslední připomínku. Předpokladem porozumění podstatě psychoanalýzy je také porozumění problematice paměti. Umožňuje pochopit, jak naše zkušenosti (často ty úplně zasuté a nám skryté) ovlivňují náš život. Problematika paměti ukazuje, jak se naše vztahy s lidmi, kteří o nás pečovali v raném věku, promítají do našich současných vztahů a zároveň přináší i terapeutická východiska, která umožňují rané vlivy korigovat. Paměť je atraktivní téma mnoha vědním oborů, její neurobiologie je nesmírně komplikovaná záležitost. Není ničím statickým a soudobá věda ji chápe jako aktivní, interaktivní proces. Předpokládá se, že

zkušenost je transformována v průběhu ukládání a že vzpomínání je ovlivňováno a formováno aktuální situací, v níž k němu dochází. Paměť není ani pokládána za homogenní entitu – různé aspekty zkušenosti jsou zpracovávány a zaznamenávány současně v různých systémech (Davis, 2001 - citováno in Vavrda 2005). Otázka paměti byla zdrojem kontroverzí mezi psychoanalytiky od samého počátku – problém spolehlivosti či nespolehlivosti lidských vzpomínek, zda tyto věrně a objektivně odrážejí skutečnost, zda je vůbec důležité vytvářet jedincovu osobní historii – toto vše jsou stále aktuální otázky. Tušíme existenci jakési „paměti organismu“, zkušenosti „vepsané“ bezprostředně do nervové soustavy. Na mysli mám například důsledky traumatických zážitků v attachmentovém vztahu způsobující „vývojově získanou sociopatii“ (Schore, 2003 - citováno in Vavrda 2005), kde je prokázán narušený vývoj orbitofrontálních oblastí, vyskytujících se jednak u dětí s dezorganizovaným/dezorientovaným typem vazby, jednak u dětí vyrůstajících v prostředí, kde si nemohly attachmentový vztah vytvořit (např. děti odložené po narození do ústavů). U těchto dětí byla rovněž pozorována vyšší základní hladina stresových hormonů a pomalejší návrat na tuto hladinu po stresových zážitcích.

Ovlivnitelnost paměti, „vnucené vzpomínky“, či skutečnost, že fantazii prožíváme jako reálný zážitek – v dnešním slova smyslu bychom za práci s pamětí a její teorií označili Freudovo zaujetí přenosem, tedy přenesením afektů z rodičovské postavy na terapeuta – opakování z minulých vztahů. Stejně problematickým bylo rozhodnutí ohledně reálnosti sexuálních traumat (Freud zcela opustil myšlenku reálného traumatu ve prospěch sexuální fantazie).

Celou tuto diskusi jsem koncipoval z hlediska psychoanalytického přístupu proto, že arteterapeutické působení tak, jak ho chápou a realizují se o teorii psychoanalýzy opírá a využívá její základní principy a přístupy.

8. Závěr

Tato bakalářská byla svým tématem zaměřena na možnosti využití arteterapie u pěstounských rodin. V centru mého působení byla především moderace vztahů v rodině. Z výsledků mého arteterapeutické činnosti ve vybrané rodině vyplývá, že se jedná o velmi vhodný způsob terapeutické práce s touto klientelou.

Pro děti, které bývají často velmi těžce deprivované a mají poměrně nepříjemné a negativní zkušenosti s různým psychologickým testováním během ústavní péče, je arteterapie a její působení pomocí různých výtvarných technik velmi vhodným a nenásilným způsobem terapeutické práce. Činnost je pro ně neohrožující, většinou motivující a nevnímají ji jako

terapii. Je to přirozená forma dětského vyjadřování. Vytvořený obrázek je také vhodným komunikačním prostředkem i v případě témat, která jsou pro klienty nepříjemná a o kterých by a běžných okolností nehovořil.

Terapeuticky působí již samotný tvůrčí proces a vytvořené artefakty dobře slouží k následné diagnostice a interpretacím jejich životních prožitků, zkušeností a pomáhají nám zprostředkovat jejich vnímání světa. Výtvarné vyjadřování také umožňuje zachycení jejich emočního prožívání různých životních situací, které nevědomě znázorňují ve svých výtvorech. Zjištění emočního náboje je velmi důležitou charakteristikou konkrétních situací, která je obtížně popsitelná verbálně i pro dospělého natož pro děti. Během výtvarné činnosti často dochází k vytržení během něhož si člověk vybavuje nevědomé obsahy, jež znázorňuje na vytvářeném obrázku, a které jsou cenným zdrojem informací o jeho potlačovaných zážitcích.

Další nespornou výhodou arteterapeutické práce v pěstounských rodinách je velký zájem rodičů a tuto metodu. Obecně jsou pěstouni velmi pozitivně naladěni pro jakoukoliv formu podpory jejich problematických svěřenců. Pokud se podaří zapojit do práce i rodiče – pěstouny výrazně obohatíme celý terapeutický proces a zvýšíme i jeho účinnost, protože umožníme vytvoření náhledu i u problémů, které si rodiče nechtějí připouštět.

Jak ukazují jednotlivé kazuistiky v praktické části této práce, u všech členů rodiny došlo k výraznému pozitivnímu posunu jak ve výtvarném projevu, tak v rámci moderace vztahů mezi jednotlivými členy rodiny. Tento posun umožnila vhodně metodicky korigovaná, pravidelná výtvarná činnost a její následná interpretace s rodiči a později částečně i se staršími dětmi. Při vlastní výtvarné práci zažívaly děti radost z práce, úspěch a zvyšovaly si své sebevědomí a sebehodnocení. Zároveň dochází při dlouhodobém arteterapeutickém působení k fixaci správných návyků a vzorců chování.

Z mých zkušeností v průběhu práce v této konkrétní rodině vyplývá několik zásad, které bychom měli při arteterapii v pěstounské rodině dodržovat:

- znalost rodinné anamnézy,
- jasné stanovení „zakázky“ včetně časového horizontu,
- jasné stanovení pravidel činnosti,
- individuální přístup ke všem členům rodiny,
- citlivé a cílené metodické vedení,
- pozitivní hodnocení vlastní tvorby, které vede ke zvýšení motivace do další činnosti,
- vše dokončovat a nepovedené výtvary nezhazovat, ale předělávat nebo využít při další práci,

- citlivě interpretovat ve vhodnou dobu.

Tyto zásady se mi osvědčily při práci s pěstounskými rodinami, ale jsou jistě obecně platné. Závěrem bych rád řekl, že na základě mých zkušeností nejen z této rodiny, jsou pěstouni pro arteterapii velmi perspektivním typem klientely s velmi dobrými terapeutickými prognózami. Věřím, že se mi i na základě této práce podaří vytvořit během mého působení v občanském sdružení Rozum a cit systém a metodiku dlouhodobé arteterapeutické péče, která bude cílená, účelná a díky svému velkému potenciálu také efektivní.

9. Literatura

- Archerová, C.: Dítě v náhradní rodině. Praha, Portál 2001
- Čačka. O.: Psychologie duševního vývoje dětí a dospívajících s faktory optimalizace. Nakladatelství Doplněk, Brno 2000
- Čačka. O., a kol: Psychologie imaginativní výchovy a vzdělávání s příklady aplikace. Nakladatelství Doplněk, Brno 1999
- Davidov, R.: Kresba jako nástroj poznání dítěte. Portál, Praha 2001
- Drapela, V. J.: Přehled teorií osobnosti. Portál, Praha 1997
- Franz von, M., L.: Psychologický výklad pohádek. Portál, Praha 1998
- Freud, S.: Výklad snů. Pelhřimov 1997
- Freud, S.: Přednášky k úvodu do psychoanalýzy, sv. XI., Psychoanalytické nakladatelství, Praha 1997
- Johnson,T.,C.:Updated Understanding Children´s Sexual Behaviors, What´s natural And Healthy. FVSAI, San Diego, USA. 2004
- Kratochvíl, S. : Základy psychoterapie. Portál, Praha 1997
- Langmeier, J., Matějček Z.: Psychická deprivace v dětství. Praha, Avicenum 1974
- Lokšová, I., Lokša, J.: Pozornost, motivace, relaxace a tvořivost dětí ve škole. Portál, Praha 1999
- Matějček, Z., a kol: Náhradní rodinná péče. Portál, Praha 1999
- Matějček, Z.: Co děti nejvíce potřebují. Portál, Praha 1995
- Matějček, Z.: O rodině vlastní, nevlastní a náhradní. Portál, Praha 1994
- Matějček, Z., Koluchová, J., Bubleová, V., Kovařík, J., Benešová, L.: Osvojení a pěstounská péče.. Portál, Praha 2002
- Mioviský, M.: Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu. Grada Publishing,a.s. 2006.
- Nakonečný, M.: Základy psychologie. Academia, Praha 1998

- Nakonečný, M.: Úvod do psychologie. Academia, Praha 2003
- Piaget, J. : Psychologie inteligence. Portál, Praha 1999
- Praško, J., a kol: Obsedantně kompulzivní porucha a jak jí zvládat. Portál, Praha 2003
- Procházka, J., O., Norcross, J., C.: Psychoterapeutické systémy. Grada, Praha 1999
- Röhr, H., P.: Hraniční porucha osobnosti. Portál, Praha 2002
- Říčan, P.: Cesta životem. Portál, Praha
- Serfontein, G.: Potíže dětí s učením a chováním. Portál, Praha 1999
- Schlippe von, A., Schweitze, J.: Systemická terapie a poradenství. Cesta 2006
- Svoboda, M. (ed.), Krejčířová, D., Vágnerová, M.: Psychodiagnostika dětí a dospívajících. Portál, Praha 2001
- Šulová, L.: Raný psychický vývoj dítěte. Nakladatelství Karolinum 2005
- Šicková – Fabrice, J.: Základy arteterapie, Portál, Praha 2002
- Uždil, J.: Čáry, klikyháky, paňáci a auta : výtvarný projev a psychický život dítěte. SPN 1980
- Vavřda, V.: Otázky soudobé psychoanalýzy. Tradice a současnost. Nakladatelství Lidové Noviny 2005
- Wollschlager, M. a G.: Symbol v diagnostice a psychoterapii. Portál, Praha 2002
- Zezulová, D. Domov je místo odkud tě nevyhodí. V.U.G., spol. s r.o.. Olomouc. 2006

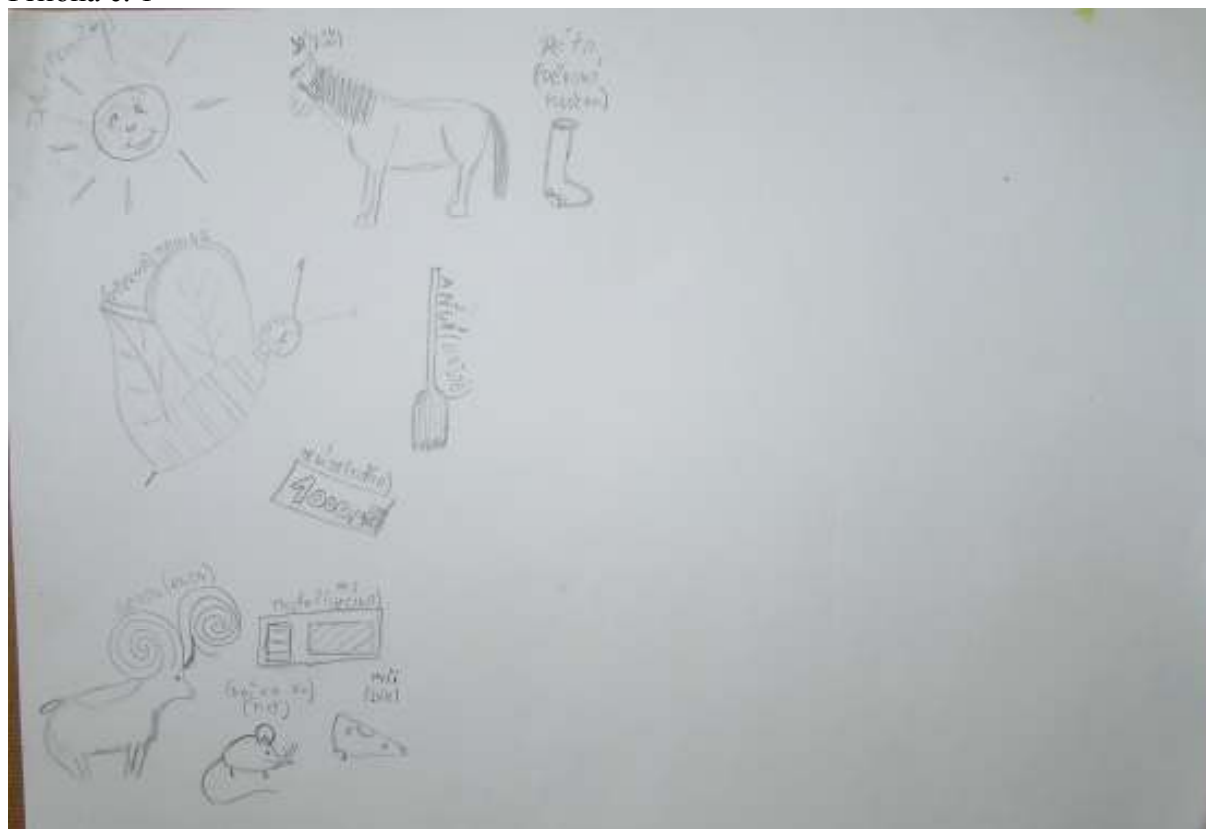
10. Cizojazyčné resumé

Applying art therapy when working with foster parents and children

The Bachelor thesis is based on long-term art therapy work with foster parents and children. It is aimed mainly on sib relationship, overall social climate in the family and the possibility to use the art therapy for alteration of family relationship and well-timed detection of problematic situation. The introduction is shortly devoted to problems of substitute nurturance in the Czech Republic, the function of a family and the significance of the early interactions in the family. The ontogenetic development of graphic art is shortly characterized. Further, the thesis evaluates the therapeutic recourses, possibilities and approaches which can be used by art therapy, and which are suitable for such types of clients. It is followed by family anamnesis and particular casuistry of selected members of the family with comments. Additional family prognosis is indicated. In the discussion, the thesis deals with the theoretical implications of psychoanalysis, on which the art therapy is based. The conclusion evaluates the art therapy in particular family and indicates further possibilities when working with foster parents and children.

11. Přílohy

Příloha č. 1

Příloha č. 2

Příloha č. 3

Příloha č. 4

Příloha č. 5

Příloha č. 6

Příloha č. 8

Příloha č. 9

Příloha č.10

Příloha č.11

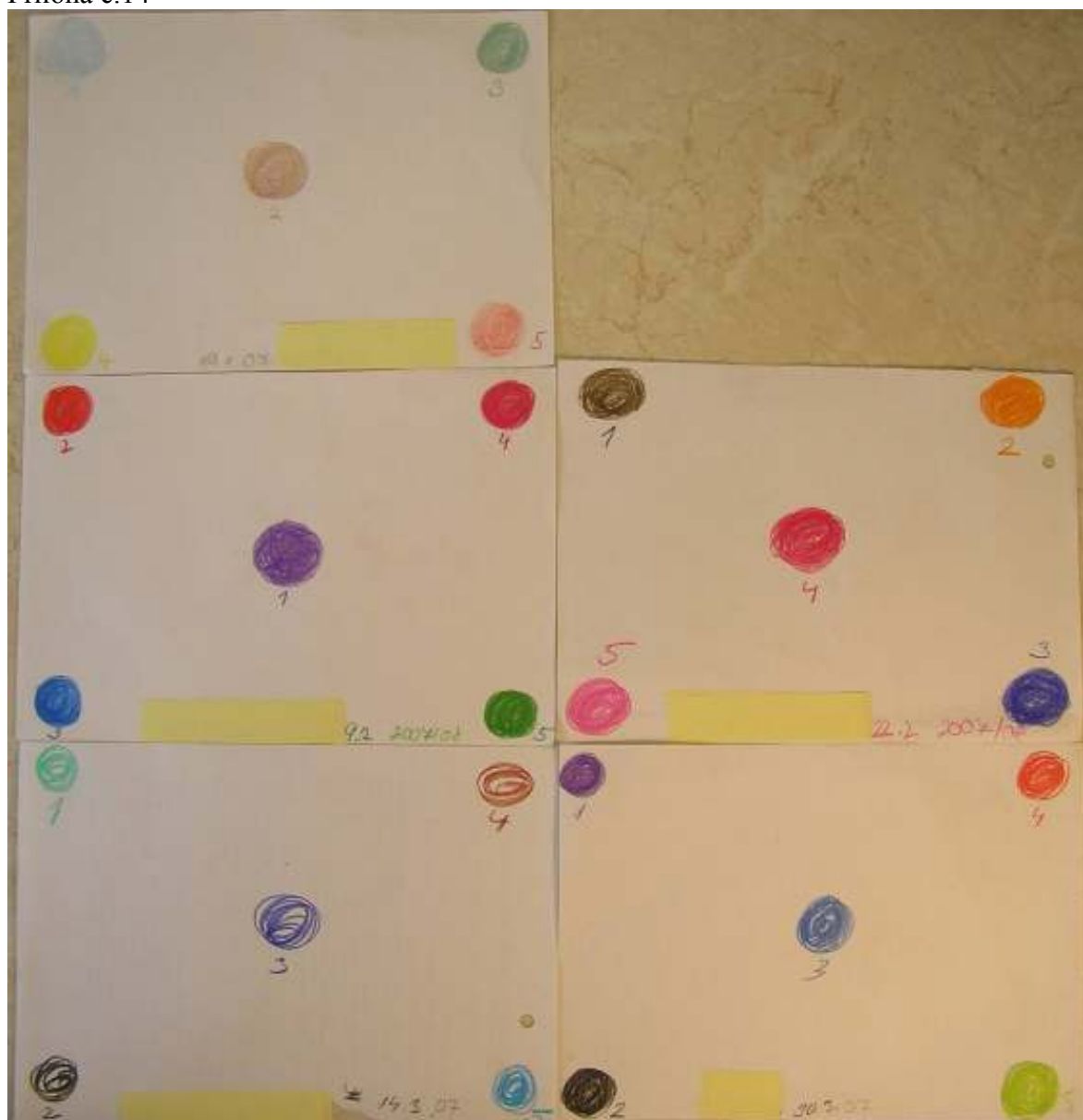
Příloha č.12

Příloha č.13

Příloha č.14

Příloha č.15

Příloha č.16

Příloha č.17

Příloha č.18

Příloha č.19

Příloha č.20

Příloha č.21

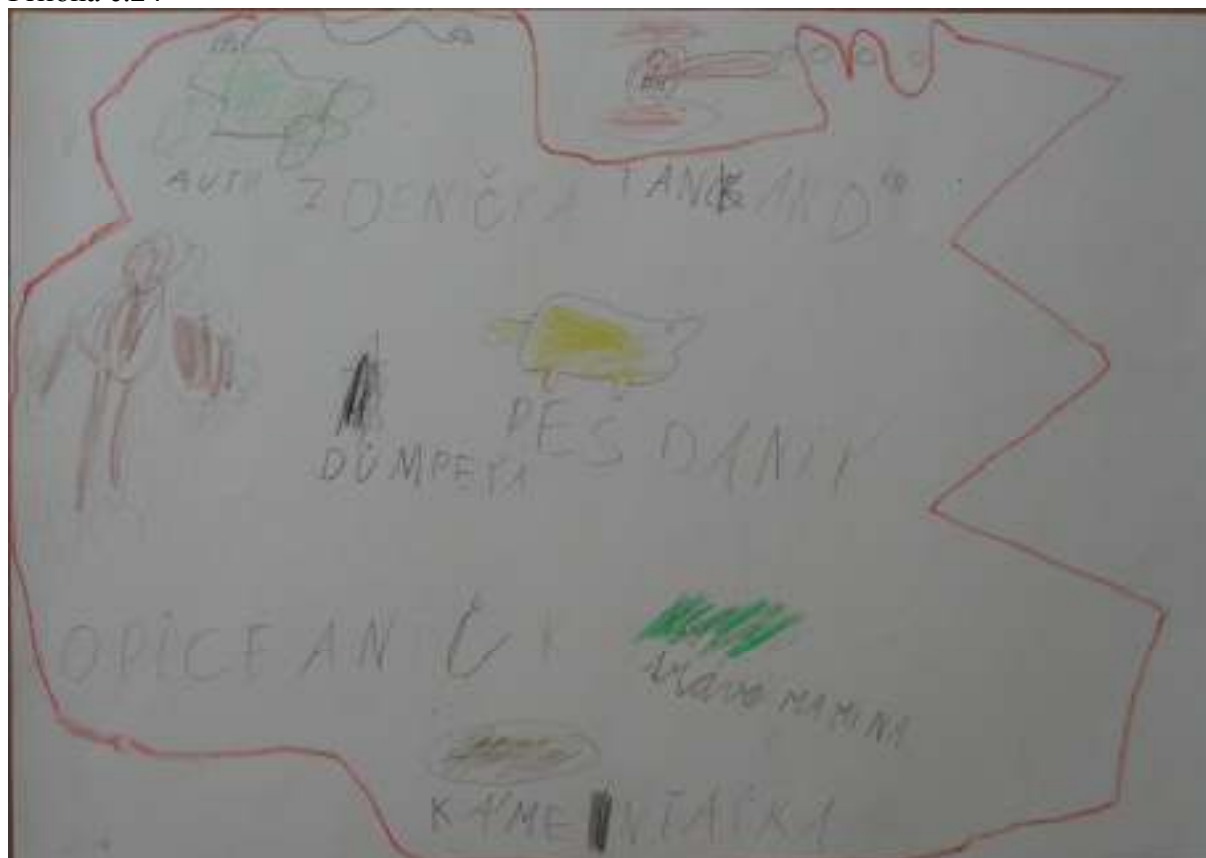
Příloha č.22

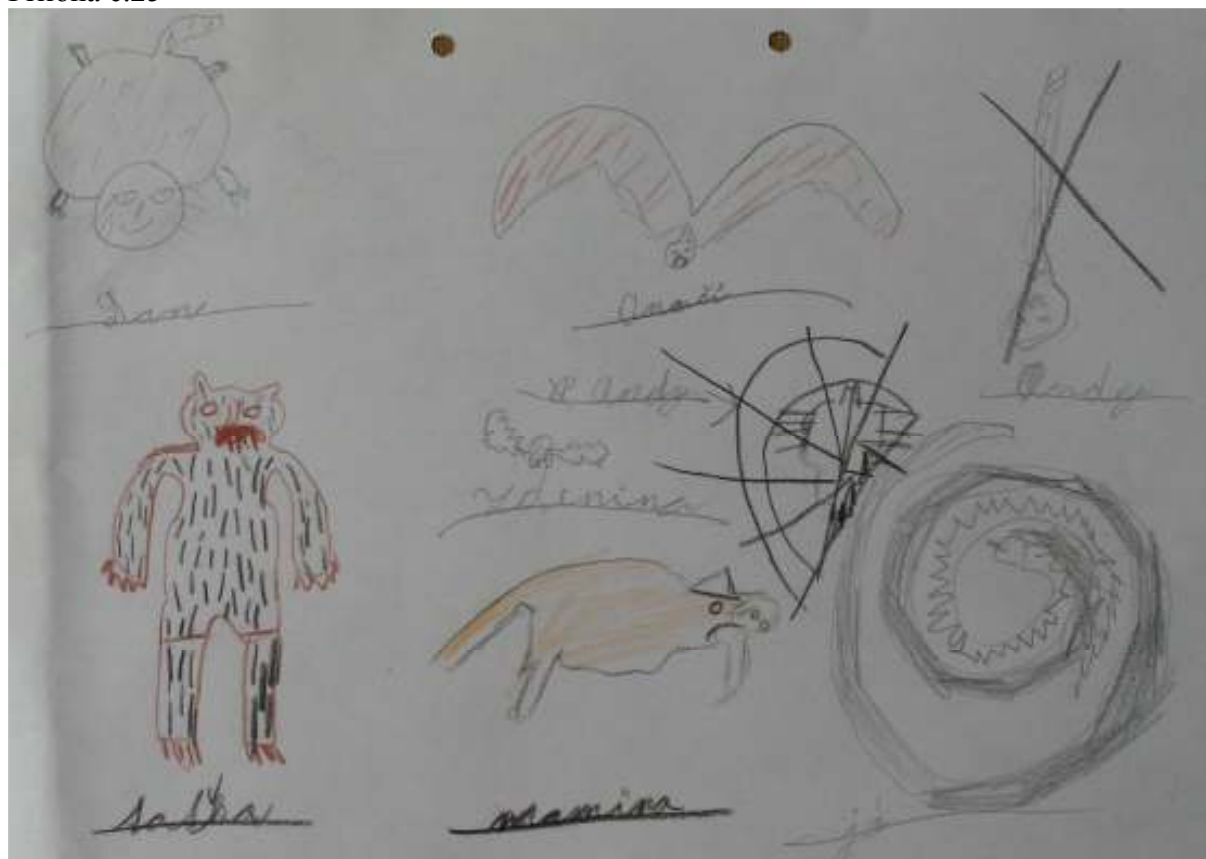
Příloha č.23

Příloha č.24

Příloha č.25

Příloha č.26

Příloha č.27

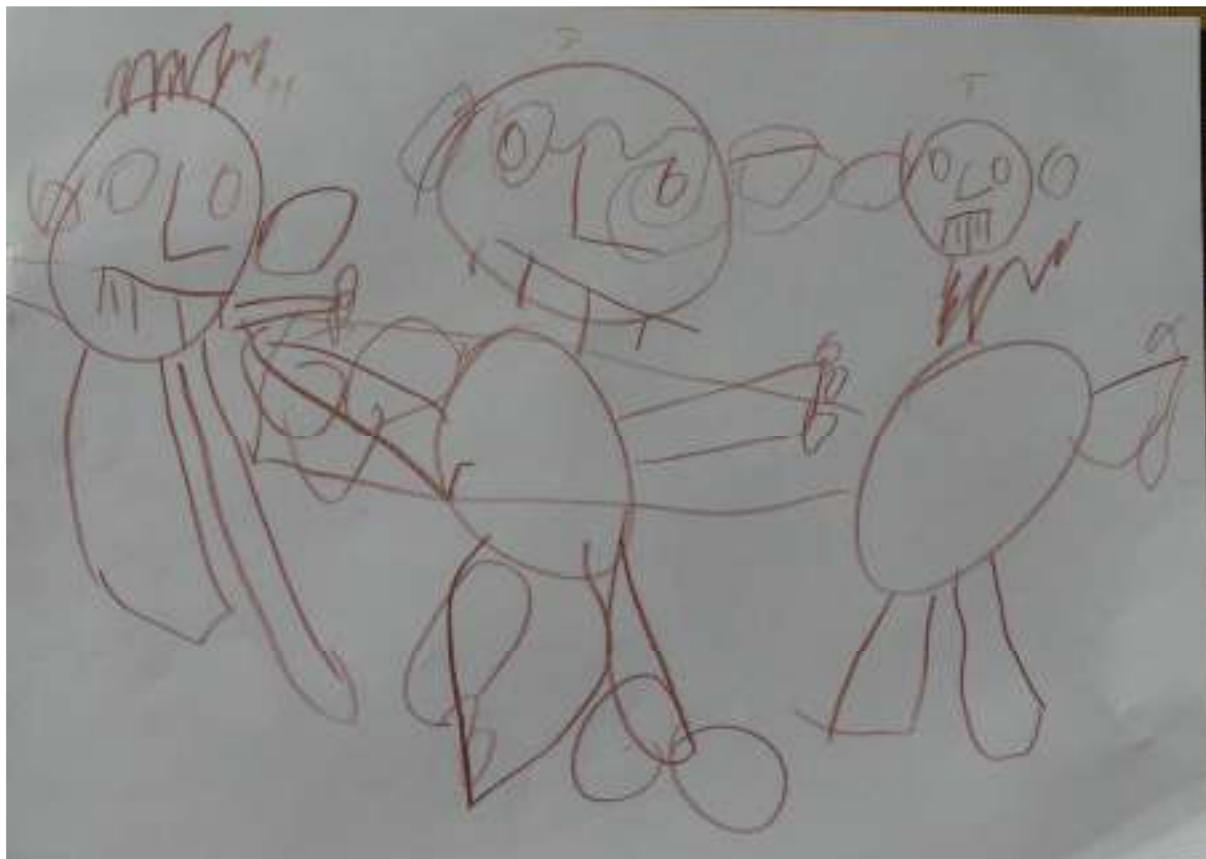
Příloha č.28

Příloha č.29

Příloha č.30

Příloha č.31

